

NIETZSCHE VALLÁSA.*

A ki remélte, hogy a legvallástalanabb lesz az emberek közt, a ki elment egészen addig a mondásig: »Megöltem az istent«, nem volt-e épen önmaga is egy vallás főpapja s egy új istenség imádója? Filozófiája költészet és hitrege; ebben hasonlít mindazokhoz a mythosokhoz, a melyeket az emberiség születni látott. Bölcsészete hit bizonyítékok nélkül, végnélküli láncza az aforizmusoknak, a jóslatoknak, profécziáknak s ebben megint vallás. A lelkét kilehelt század antikrisztusa azt hitte magáról, hogy új Krisztus, ama másikat fölülmúló, s ezzel az önmagába vetett hittel az ajkán merült el észtehetségének mélységes borulatába.

Mi föltettük magunknak a kérdést: mit érnek vallása fő dogmái: a keresztény ideál tagadása, az emberfölötti ember jövetelének várása, az ugyanazon végzetek örökös visszatérése, s a természet apollói és dyonysosi kultusza?

I. A keresztény ideál.

Jézus túlon túl korán halt meg, tanítja Zarathustra:

„Valóban, túlon túl korán halt meg ez a Hebreus, a kit a prédikátorok a lassú halállal tisztelnek meg. S mi több, ez végzetes volt, hogy oly túlkorán halt meg.

Nem ismert még egyebet, mint a Hebreus könnyeit és búskomorságát, valamint a Jók és Igazak gyűlöletét, ez a hebreus Jézus: s ezért ragadta meg őt a halál vágya nagy hirtelen.

Miért nem maradt a pusztában, távol a Jóktól és Igazaktól? Talán megtanult volna élni és megtanulta volna szeretni a földet — és azután a nevetést is!

Higyétek meg atyámfiai! Túlon túl korán halt meg; ő maga visszavonta volna tanát, ha az én koromig élt volna! Elég nemes volt, hogy megtagadja önmagát.

De még alig volt érett férfi.”

A nagynevű szerző szíves engedelmével fordítjuk e részletet legújabb kötetéből, melynek czíme: *Nietzsche et l'immoralisme*, par Alfred Fouillée. Paris: Felix Alcan, éditeur 1902. (XI, 294) 8°. Prix 5 frs. bibliotheque de philosophie contemporaine.)

Szembeállítani Krisztust a kereszténységgel, kimutatni a keresztény és különösen a katolikus vallásban azt, hogy az igaz evangéliumi tanok megmásítása, s hogy már magukban az evangéliumokban is kezdődik az igazi Jézus megmásítása: mindez, semmi kétség, nem új dolog; de ki ragadta meg és adta vissza jobban Krisztus arckifejezését, mint Nietzsche, a keresztény-ellenség? »Nem a hit az, a mely megkülönbözteti a többiektől a keresztényt« (azaz a Krisztus igaz tanítványát) — monda — »hanem az, hogy a keresztény másképp cselekszik, eltérő cselekvés módja különbözteti őt meg«.

Azzal szemben, a ki iránta gonosz, nem ellenkezik sem szóval, sem szíve belsejében. Nem tesz különbséget sem idegenek, sem földijeik közt. Nem haragszik senkire. Nem vet meg senkit. Nem jelen meg a törvény előtt, s nem járul hozzá a törvénylátáshoz (»ne esküdjetek«). Hitvesétől semmi esetre, még a nyilvánvaló hűtlenség esetében sem engedi magát elválasztatni.*

Mindez alapján egyetlen sarktétel, mindez egyetlen ösztön következménye. A Megváltó élete semmi egyéb, mint ez a gyakorlat; s halála sem egyéb és több. Nem érezte szükségét sem az alakiságoknak, sem a szertartásoknak, hogy istennel közlekedjék, még az imának sem. Véget vetett ezzel a bűnbánatról és bűnbocsánatról szóló egész zsidó tannak; csak azt az életgyakorlatot ismerte, a mely azt az érzelmet kelti föl bennünk, hogy isteniek, boldogok, evangéliumiak, mindig isten fiai vagyunk.

A bánat, a bocsánatért esdő ima, semmiképen sem utak az isten felé, egyedül az evangéliumi viselkedés vezet az istenhez, csak ez az isten. A mit az evangélium trónjától megfosztott, az a Judaismus volt eszméivel a bűnről, a bűnök bocsánatáról, a hitről, a hit által való üdvözülésről; az egész zsidó dogmatizmust tagadta meg a *vidám üzenet*.

»A mély ösztön az iránt, hogyan kell élnünk, ha azt akarjuk, hogy az *égben* érezzük magunkat, hogy *örök* lényeknek érezzük magunkat, míg más viselkedés esetén egyáltalában nem érezhetjük magunkat az égben, az a *megváltás* egyedüli lélektani valósága. Új élet s nem új hit.«

* Nietzsche itt téved. Szent Máté 19. fejezetében olvassuk: „Biznyomondom nektek, a ki elkergeti feleségét, ha csak nem hűtlenség esetében, házasságtörést követ el.” Az antik elkergetés és a modern válás közt különben van kis különbség.

S megihletődve a német exegesis minden művétől s az egész symbolismustól, a melyben a német bölcsészeinek oly nagy kedve telik, Nietzsche hozzáteszi ezeket a jellemző szavakat:

»Ha érték valamit ennél a nagy symbolistánál, az az a tény, hogy nem kell mást valóságoknak, igazságoknak venni, mint a *belső* valóságokat, hogy a többi, mindaz, a mi természetes, mindaz, a minek köze van az időhöz és térhez, mindaz, a mi történelmi, nem tűnt fel előtte egyébnek, mint jeleknek, alkalmaknak parabolákra. Az *ember fia* eszméje nem valami konkrét személy, a ki része a történelemnek, nem valami egyéni, egyetlen, hanem *örök* tény, lélektani jelkép, az idő jegyétől független. S megint és még fokozottabban áll ez arról, a mit ez a tipikus symbolista *az istenről, az isten országáról, a mennyeknek országáról, az isten fiáról* mond. Ma sincs kevésbbé keresztényi, mint az egyházi vaskosságok egy személyes istenről, istennek országáról, a mely eljövendő, isten földöntúli országáról, s isten fiáról, mint a háromság második személyéről.« Nietzsche kijelenti *Strausz*-szal és *Renan*-nal, hogy ki kell hámozni a dogmák mély értelmét, föl kell szabadítani a szellemet, a mely éltet. Neki, például, ez a szó *fiú* annyi, mint *át meg áthatás* a minden dolgok általános transzfigurációjának érzelmétől (a boldogság érzelmétől); ez a szó *atya* jelenti ugyanezt az *érzelmet*, az örökkévalóság és beteltség érzelmét. Szégyellem felidézni, mit csinált az egyház ebből a symbolismusból: nem tett e keresztény hit küszöbére egy amphitryonszerű történetet? S ráadásul a szeplőtelen koncepczió hitelvét! S épen ezzel szeplőztette meg a koncepcziót.

»A mennyek országa a szív bizonyos állapota, nem valami *földöntúli*, vagy *halálon túli* állapot. A természeti halál minden eszméje hiányzik az evangéliumból: a halál nem híd, nem út; azért nincs meg ott, mert egészen más világ része, a mely csak mint jel nyilvánvaló és hasznos. A halál órája nem keresztény eszme: *az órát*, az időt, a fizikai életet és válságait nem ismeri a *boldog üzenet* mestere. Az isten országa nem olyan dolog, a mire vár az ember, s a mely nem volt meg tegnap és nincs meg holnap, s nem jön el *ezer év* múlva, az a szívnek tapasztalata, megvan mindenütt, s nincs sehol.«

»Ez a *vidám hírnök* ép úgy halt meg, mint a hogyan élt, mint a hogyan tanított — nem azért, hogy megmentse az emberiséget, hanem, hogy megmutassa, hogyan kell élni. A *gyakorlat*, ez az, a mit az emberiségre hagyott: viselkedése

a bírák előtt, hóhérai előtt, vádlói előtt, s mindennemű rágalommal és bántalmazással szemben, viselkedése a keresztén. Nem védi jogát, lépést sem tesz, hogy eltávoztassa magától a végső dolgot; mi több, ő maga hívja ki. S ő esdekel azért, szenved érte, szereti azokat, a kik megbántották. Ne védekezz, ne gerjedj dühre, ne hívj felelősségre. S ne szállj szembe a rosszal, *szerezd a rosszat.*«

Ez a néhány utolsó tétel az egyedüli, a melyért Nietzsche Krisztust kárhoztatandónak tartja. De azt kérdezzük mi, nem tusakodni a rosszal, a melynek egyedüli tárgya vagyunk, sőt szeretni a gonosz embert, annyi-e, mint »szeretni a rosszat«. Nietzsche letér itt az igazi kereszténység útjáról, melyet mindazonáltal ép az imént oly vonásokkal festett, a melyek Tolsztojra emlékeztetnek. Nietzsche szívesen szokta volt mondani, hogy Jézus megtalálta benne »legjobb ellenségét«, de Jézus megtalálta benne egyik legjobb barátját is. Megengedem, hogy Nietzsche a kereszténység ellensége, de nem Krisztus ellensége (antikrisztus); csodálatos módon behatolt az igazi Jézus, ha nem a reális Jézus szellemébe és szívébe. A *Krisztus követése* szerzőjének van csak hasonló kenete. Miért van hát, hogy miután oly jól fogta fel a belső vallást és az örök erkölcsöt, mégis öklét mutogatja a vallásnak és az erkölcsnek? Miért, hogy a sátán képét teszi föl, a mikor csodálja és szereti Jézust? Zarathustra érezte a szeretet fenséges édességét és mégis úgy tesz, mintha a keménység apostola volna. »A szeretet« — veti ő ellen a keresztényeknek — »az az állapot, a melyben az ember a legtöbb dolgot nem olyanoknak látja, a minők. Az illúzió ereje legmagasabb fokán van ugyanaz az édesítő erő, dicsőítő erő. Azontúl az ember elvisel mindent szeretettel, elszenved mindent. Ki kellett találni egy vallást, a melyben szeretni lehet: a szeretettel az élet legrosszabb dolgain is túlteszi magát az ember, egyáltalában nem látja azokat.« Nietzsche ebből azt következteti, hogy a keresztények szeretete csak eszélyesség, ügyesség, hogy sikert arasson a vallásuk. De hát kérdés, vajjon a vak szeretet mellett nincs-e még egy élesen látó és jósló szeretet? Igaz, hogy a szerelem egy csomó dolgot nem láttat úgy, mint a hogy az *ma* realitásában van, de nem láttat e vizont más dolgokat úgy, a minők azok a *holnap* realitásában lesznek? Jézus azzal, hogy szeretett, nem jósolt-e meg valamit, a mi egykor kell, hogy az ő kegyéből megalapíttassék az emberek közt?

II. Az emberfölötti ember eljövetele.

Jó régi már a pogány elmélet az emberfölötti emberről, a ki túltéve magát az erkölcsi törvényen ép úgy, mint a polgári törvényen, visszatér a természethez, hogy kifejtse benne rejlő minden energiáját, s hogy egy magasabb típus példányát szolgálta az emberiségnek. Hisz már *Plato* Kallikles szájába adja ezeket az ismert szavakat, a melyekről azt hihetnők, hogy Nietzsche-től erednek: »Elővesszük az ifjúkortól kezdve legjobbainkat és legerősebbjeinket; alakítjuk és idomítjuk őket csodálatba ejtés és illúziók által, megértetvén velük, hogy az egyenlőségre kell törekedni, s hogy ez teszi ki a szépet és az igazságosat. A magam részéről azonban óhajtom, hogy megjelenjen egy nagy jellemű ember, hogy széttörjön minden békót, letörölje írotábláinkat, eloszlassa illúzióinkat és csodálatainkat, vesse lábainkhoz törvényeinket, a melyek mind ellenkeznek a természettel, hogy emelkedjék mindnyájunk fölé s váljék rabszolgánkból urunkká; akkor majd ragyogni látjuk a természetes igazságot!« Nem ragadta-e magával Hercules Geryon bikáit, a nélkül, hogy vette vagy ajándékba kapta volna azokat?« Tulajdona egyedüli jogcíme az volt, hogy ő Hercules volt. Különben mit tesz maga a törvény, a halandók és istenek királynője. »Hatalmas kézzel nyúl az erőszakhoz és azt törvényesíti.« Kallikles szavai hallatára Sokrates szerencsésnek vallotta magát, hogy ily bátorszavú ellenfele van, s így szólt: »Ha lelkem aranyból volna, nem örülhetnék-e, hogy ily kitűnő próbakövet találtam értéke megbecsülésére?« A jelenkor lelkének, a mely azonban távolról sincs aranyból, Nietzsche és a hozzá hasonlóak a próbakövei.

Az »Übermensch« fogalmának alapjait lerakták már a *Schlegel*-ek és *Tieck*-ek, a mikor a felsőbb egyénnek, az abszolútum képének szuverenitását vitatták. Az abszolútum önmagának törvénye, önmagával megelégszik, önmagát élvezi, nem ismeri a fáradságot és a munkát. »Miért istenek az istenek,« — mondja a Lucinde szerzője — »ha nem azért, mert valóságos tétlenségben élnek? S lám mennyire igyekeznek hozzájuk ebben hasonlítani a költők és a szentek, a mikor vetélkedve magasztalják a magányt, a tétlenséget, a gondnélküliséget! S nincs igazuk? Mindaz, a mi szép és jó, nincs-e nélkülünk is, s nem tartja-e fenn magát pusztán a maga erejéből? Mire jó hát a szüntelen erőfeszítés, a mely pihenés és cél nélküli haladásra

iparkodik? Vajjon ez a nyugtalan tevékenység, a mely vég nélkül cselekszik, hozzájárulhat-e csak egy mákszemnyivel is az emberiség végtelen növényének kifejlődéséhez, a mely önmagától nő és alakul? A munka, a haszon keresése a halál lángpallósú angyala, a mely megakadályozza, hogy az ember visszatérjen a paradicsomba. E is úgy, mint a növény a természet minden formája közt a legszebb és legerkölcösebb, a legistenibb élet a *merő vegetáció* volna. Meg fogok tehát elégedni azzal, hogy lételemet élvezem s fölülemelkedem az élet minden céljain, mert mind végesek, s ennélfogva megvetendők.« Véges és megvetendő a közönséges erkölcs is. »Mindaz, a mit a lelkiismeret tisztel, az erkölcsök, a szokások, a törvények, a vallások csak állandóság nélküli formák, a végtelen .Emink átfutó hatásai, nem méltók a művelt ember tiszteletére.«

A bölcs, ha alkalmazkodik is hozzájuk, belsőleg kineveti azokat; nem hagyja magát megtéveszteni az úgynevezett törvényektől, a melyeket gondolata teremtett, s a melyeket gondolata leronthat. A mit *Schlegel* a bölcsről mond, ugyanazt mondja a művésről is. A genialitás felszabadítja az embert minden alávetettségtől s minden előítélettől; az igazi erény csak a lángész egy formája; csupán a lángész igazán szabad, minthogy minden törvényt maga alkot meg magának s nem ismer el más törvényt csak a magáét. »Fölül lévén az erkölcsi kátén, megengedhet magának azzal szemben mindenfajta szabadságot. A közönséges természeteknek nincs magasztosabb valami a munkánál; a lángész számára pedig csak az élvezet. A fantázia, a teremtőképzelet, a szellem, a humor egy és ugyanaz a dolog s ez a dolog minden.« Nietzsche hozzá fogja tenni a *nevetést*, az édes nevetést, s az erkölcsi kátéval szemben nemcsak szabadságokra fog följosósítani, hanem minden erkölcs-kátét a sutba fog dobni.

A romantikusok *génie*-je *Goethe* »Übermensch«-évé válik. »Mily szálnalmas borzadás fog el téged, óh te emberfölötti ember«, mondja Mephistopheles Faustnak. Nietzsche nem ismeri majd ezt a hozzáadást; átveszi Goethetől a névvel együtt a dolgot is.

Faust-jában *Goethe* a mindig tagadó szellem szájába adja a hagyományos jog és a felsőbb, velünk született jog összehasonlítását. Ez a felsőbb jog az a hatalom, a melyet önmagunkban hordunk, az a felsőbb erő, a mely bennünk lakik, a mely mi vagyunk. *Schlegel*, *Goethe* és annyi más után *Stirner*-nek nem kellett fantáziáját megerőltetnie, hogy rájöjjön Der Einzige-jére.

Ép úgy megtaláljuk az emberfölötti embert *Schopenhauer*-nél, csakhogy jobb értelemben. Minthogy a boldog élet lehetetlen, az, a mit az ember mint szépet megvalósíthat, a *heroikus élet*, az a lét, a melyben az ember, oly ügynek szentelvén magát, a melyből valami közjó származhatik, szembeszállván számtalan nehézséggel, végezetre győztes marad, de kárpótlást vagy csak rosszat, vagy egyáltalában semmilyen nem kap. Azután kibontakozásul az ember megkövül, mint *Gozzi* *Re corvo*-jának fejedelme, de nemes tartással és nagysággal telt gesztussal. Emléke eleven marad; mint hőst ünneplik; akarata holt, de élete tart, a míg megpróbáltatásokon, szenvedéseken, sikertelenségen, a világ hálátlanságán keresztülmenve kialszik a *Nirvána* ölében.* *Schopenhauer* herosában, a ki a *Hegel*ére is emlékeztet, nincs meg még *Nietzsche* »*Übermensch*«-ének abszolút individualizmusa, de megvan már benne annak magasratörése és tragikus »gesztus-a«.

Már *Goethe* élénk állította a drámai művet (pl. *Faust*-ot), mint a mely egyedül igazolhatja a létet a teremtés előtt. *Nietzsch*enek a tragikus hős nemcsak legmagasabb és legszebb formája a létnek; egyáltalában egyedüli oka a létnek.

Guyau, a nélkül, hogy ezekbe a dölyfös túlzásokba esnék, úgy határozza meg a »felsőbb embert«, mint a ki a legtöbbet vállalja és kockáztatja akár gondolattal, akár tettel. Ez a felsőbbsege onnan ered, hogy sokkal nagyobb kincse van belső erőben, »több hatalma van, s ennek következtében magasabb feladata«.

Zarathustra a piacon csodálatos lyrismus kifejezéseivel hirdeti a népnek az igazi emberfia eljövételét:

Tanítom nektek az emberfölötti embert.

Az ember valami, a min fölül kell emelkedni. Mit tettetek, hogy fölülemelkedjetek rajta? Minden lény a mai napig teremtett valamit, a mi fölötte áll, s ti csak visszafolyása akartok lenni ennek a nagy folyásnak s inkább visszatérni az állathoz, semmint fölül-emelkedni az emberen?

Mi a majom az embernek? Torzkép és fájdalmas szégyen. S ez az, a mivé az embernek az emberfölötti ember szemében lennie kell, torzképpé és fájdalmas szégyenné! Ti megtettétek a fereg útját egészen az emberig, és sok fereg maradt bennetek. Egykoron majmok voltatok s még ma is az ember inkább majom, mint bármely más majom.

* *Brandes* *Menschen und Werke*. Frankfurt, 1895.

Az emberfölötti ember a föld értelme. Kell, hogy akaratotok ezt mondja: az emberfölötti ember *legyen* a föld értelme!

Egykor azt mondták „isten”, ha távoli tengerekre néztek; de most arra tanítalak: mondjátok „emberfölötti ember”.

S hogyan viselhetnétek el az életet e remény nélkül, ti, kik a tudást keresitek?

Nektek nem kell megcsontosodnotok sem abban, a mi megfoghatatlan, sem abban, a mi érthetetlen.

De, hogy egész szívemet feltárjam előttetek, barátaim: *ha* volnának istenek, hogyan viselhetném el, hogy ne legyek isten? *Tehát* nincsenek istenek. Én vontam le ezt a következtetést, az igaz, de most az von engem.

Gonosznak és embertelennek hívom mindazt a tanítást az egyetlenről, a beteljesedetről, a mozdulatlanról, a jóllakotról és megingathatatlanról.

Goethe Faust II. része végén ezt mondta:

„Minden, a mi múlandó, csak jelkép.”

Nietzsche ezt feleli:

„Minden, a mi megingathatatlan, csak jelkép.” És a költők túlsokat hazudnak.

S a legjobb paraboláknak is szólniuk kell az időről és levésről: magasztalniuk és igazolniuk kell mindazt, a mi esendő! . .

Az emberfölöttinek szépsége meglátogatott engem, mint valami árnyék. Óh, testvéreim, mik nekem már az istenek!”

Bármily költői is ez a nagy lyrismus, elpalástolhatja-e a gondolat összefüggéstelenségét? »*Ha* volnának istenek, hogyan viselhetném el, hogy ne legyek isten?« A keresztények azt felelik erre a keresztény-ellenségnek: Az első parancs: »Legyetek tökéletesek, mint mennyei atyátok tökéletes. Igényt tarthatsz tehát az isteni létre.« A bölcselők pedig a maguk részéről ezt mondják: Ha minden, a mi megingathatatlan, csak jelkép, miért kísérled meg egyszerre az istent egy megingathatatlan, »egyetlen törvénnyel«, az örök visszatérés törvényével helyettesíteni? Nem volna-e matematikai formulád »jelkép? Sőt az emberfölötti ember ellentmond egy rendszernek, a mely megtagadta az igazság és érték minden tárgyilagos alapját. Hogyan érthetnők meg, hogy az emberfölötti ember »a föld értelme«, a mikor a földnek sincs több értelme, mint az égnek és az egész világnak, a mely czéltalanul kering vég nélkül? Az erkölcsi eszményt, a mely megjelöli az életnek értelmét és célját, — feleli Nietzsche — nem lehet sem bebizonyítani, sem megczáfolni; de egy szép napon az emberfölötti ember dolga lesz, sőt ma már a filozófus dolga értékeket föl-

állítani s fölállítván megteremteni azokat. S Nietzsche csakugyan harcot vív az egyszerű tudóssal, a tárgyilagos emberrel, a tükör-emberrel, a ki meg van szokva elsajátítani mindazt, a mit tudni illik, semmi más vágyból, minthogy visszatükrözze azt, mit maga a tudás ad. Szembeállítja a tudóssal a filozófust, »az erőszakos embert, a kultúra czézári teremtőjét, a beteljesítő embert, a kiben minden egyéb lét igazolódik«, az embert, aki »cél, teremtés, végok«.* Egyedül a bölcs az, a ki alkot.

S Zarathustra így szólott a néphez:

Ideje, hogy az Ember önmagának kitzúzza a célját. Ideje, hogy az Ember elültesse legmagasabb reményének magvát.

Ma még gazdag földbe vethet. De ez a föld egy nap szegényenyé és meddővé válik, s benne nem nőhet többé fa magasra.

Óh, közel az idő, a mikor az Ember nem ajzza már vágyát az Emberen túl, a mikor ujjának húrja már elfelejt rezegni.

Azt mondom nektek: kell, hogy az ember vemhében káoszt hordozzon, hogy megfoganhasson benne egy csillag, a mely tánczol. Azt mondom nektek, ti káoszt hordoztok vemhetekben.

Oh, közel az idő, a mikor az Ember nem fogan már csillagot. Óh, közel az idő, a mikor eljő a legmegvetendőbb ember, a ki már önmagát sem tudja megvetni.

Tapossátok le a kis erényeket, óh felsőbb emberek, a kis okosságokat, a homokszemekre való apró tekinteteket, a hangyák hangyamaszását, az önmagatokkal való megvetendő beteltséget, a „legtöbb ember boldogságát”.

Senki sem tudja még, mi a jó s mi a rossz, hanem ha a teremtő! Ő az, a ki az emberek célját teremtette, s a ki megadja a földnek úgy értelmét, mint jövőjét: ő maga teremtette minden dolgok közül a jót és a rosszat . . .

Mint költő, mint rejtvényfejtő, mint véletlen megváltó, megtanítottam az embereket, hogy a jövő teremtői legyenek, s megmentésük teremtésükkel mindazt, a mi *volt*.

Megmenteni az emberben a múltat s átalakítani mindazt, a mi *volt*, egészen addig, hogy az akarat mondhassa: Hisz így akartam, hogy lett légyen! Hisz így fogom akarni! Ez az, a mit üdvöknek hittam, s egyedül ez az, a miről azt tanítottam nekik, hogy üdvöknek hívják.

Vagy költészettel van itt dolgunk, vagy bölcsészettel. Az első esetben csodáljunk; a másodikban okoskodjunk. Mint-hogy magában véve semmi sem jó vagy rossz, nincs semmiféle teremtő akarat, a mely előléptethetné a semmiségből a jót.

* *Jenseits von Gut und Böse*. 137. 1.

Zarathustra a »teremtő« hiába akar emberi érzelmet és czélt adni a napnak, a holdnak és a csillagoknak, pusztá astrologiát fog üzni, s egy milliomodnyit sem fog változtatni sem az égi testek pályáján, sem a dolgok egész menetén. Mi egyéb a Mindenség Nietzschenek, ha nem egy roppant levés ok és ezél nélkül, a mely örökké folyik önmagától? A világegyetem kigúnyolja a célokat, a melyeket az ember akar neki kitűzni!

S maga Nietzsche is utoljára visszavezeti ezt az állítólagos teremtést a végzetnek tisztán és egyszerűen való elfogadására. Ha eljő a szenvedés és a halál, azt mondja: »Hisz ép azt akartam, a mi történt.« S elképzeli, hogy akarata segítségével alakította át úgy a sorsot. Nagyon kényelmes szemfényvesztés. Ez nem egyéb, mint az életről oly önkényes eszmét alkotni magának, a mely méltó egy 1830. évi nagyhajú poétához, egy Hernani vagy Manfréd alkotójához. Mintha bizony az egyéni, vagy tömegéletnek nem volnának meg tudományosan meghatározható törvényei és rendes iránya, a melyet a bölcselőnek nem kigondolnia kell, hanem kikutatnia! A bölcselő felállít törvényeket, ha úgy tetszik, de kutatás erejénél fogva állítja fel őket, a melyet alapjában maga a lélek irányít. Minden erkölcsi »érték«-nek meg van pszichológiai és szociológiai oldala, a melyekkel együtt feltárul azok szeme előtt, a kik akár a sötétben is tudnak látni. A nagy egyéniségek azok, a kik legjobban tudják megelőzni a jövőt és létre tudják kelteni, de semmit sem állítanak fel önkényesen: mindössze jobban érzik meg, vagy jobban fogják fel az emberi lélek mély szükségleteit.

Nietzsche különben, ha nem beszél már mint Izaiás versekben, maga is így határozza meg az erkölcsöt: »egynépélet- és fejlődésföltételeinek kifejezése, legegyszerűbb életösztone.«* Tehát mégis fölvesz élet- és fejlődésföltételeket, a melyek uralkodnak akaratumkon. Lám, ez kevésbbé költői, de sokkal tudományosabb; csak minek beszél egy »népről«, mintha minden nép elszigetelve élne? Ez a germán nacionalizmus túlzott. Minden népfejlődés föltételei közt vannak manapság ugyanolyanok, a minők minden más népnél is feltalálhatók; tehát azt kellett volna mondania: az erkölcs az emberi társadalmak élet- és fejlődés föltételeinek kifejezése; ez nemcsak »legegyszerűbb« életösztönük, hanem a legmagasabb is; sőt több mint ösztönük: vitális *tudományuk* is.

* *Der Antichrist.*

De Nietzsche, vagyis »Übermensch«-e erkölcsi eszménye megítélhető a tudományos törvényekre s az emberi lélek bölcsészeti megszerkesztésére alapított kritikával is. Ha ez az eszmény végezetre, mint belső ellenmondások szövete tűnik föl, sőt mi több: ellentétben mutatkozik az élet és lélek normális törekvéseivel, hiába szögezi föl Zarathustra egy a Sínai-hegyről leszállott próféta lelkesedésével az emberiség szeme előtt új értéktábláját, az emberiség nem ismeri föl rajta igaz akaratát s következésképp igaz törvényét sem. Mert az emberfölötti ember csakugyan az ellenmondások átabotája. Benne, úgy hiszi Nietzsche, az akarat eléri legnagyobb erejét. De Nietzsche nem ismerte föl, hogy az igazi erő — mint *Guyau* kimutatta, — az embertársaink irányában való expansiót vonja maga után. Már pedig Nietzsche »Übermensch«-e mint támadó és romboló erő terjeszkedik ki, amely önmagát gyöngíti az általa kihívott mindennemű ellentállással. Az emberfölötti embernél az élni-akarási nem elég életteljes, hogy másban és másnak is ép úgy éljen, mint magában és magának. Dús-gazdagsága olybá tűnik föl, mintha szegénység és sztikölködés volna, a helyett, hogy annak a »teljességnek« (πλήρωμα) túláradaása volna, a melyben a görög bölcsesség, ép úgy mint a keresztény, a szeretet és jóság gazdagságát látta. Az emberfölötti ember, — úgymond Nietzsche — az *uralmat* akarja, önmagával szemben ép úgy, mint másokkal szemben, s Nietzsche nem látja, hogy az önuralomnak ép az a föltétele, hogy mások szabadságát tiszteljük, távol attól, hogy igába akarnók hajtani. Az »Übermensch« elfogadja a fájdalmat is, az örömet is, hogy az élet minden emócióit kimerítse, s minden formáján átmenjen; de, bármennyire igaz is, a mint már Plato megmondta, hogy az öröm és fájdalom gyémánt-lánczczal fűződnek össze, nem kevésbbé igaz az is, hogy a fájdalom az örömnél egyszerű állati föltétele, hogy az öröm a valódi cél, hogy szünet nélkül megszabadulhat és meg kell szabadulnia a kintől, hogy végre boldogsággá törekszik válni. Hiába veti meg Nietzsche a boldogság keresését; mi másért kívánja a »fényűző« életet, mint-hogy azért, mert ez neki a boldog élet? Mi volna az az akarat, a mely ok és cél nélkül mindig akarna és nem törekednék teljes kielégítésére, azaz a boldogságra? Ez még kevésbbé volna emberfölötti. Végre, azt mondja nekünk Nietzsche, az »Übermensch« ép úgy akarja »az illúziót, mint az igazságot, ha csak az illúzió fokozza benne az energiát és sokkal hatalmasabb

életre kelti; de az illúzió akarása végre is a csalódás akarása, a mely önmaga ellen fordul s önmagát árulja el.

Akkortájt, a mikor a sötétség ráborul a nappalra, egy éjféli harangszó megszakította hymnusban így kiált föl Zarathustra: *Egy*: Vigyázz, óh ember! *Kettő*: Mit mond a mély-séges éjféli? *Három*: Aludtam; aludtam. *Négy*: íme mély álomból ébredtem. *Öt*: A világ mély. *Hat*: És mélyebb, mintsem a nap gondolta. *Hét*: Mély az ő fájdalma. *Nyolcz*: Öröme még mélyebb, mint szenvedése. *Kilencz*: A fájdalom úgy szól: Vesssz! *Tíz*: De minden öröm az örökkévalóságot akarja. *Tizenegy*: A mély, mély örökkévalóságot. Hogyan fogja azonban Nietzsche az örömmek ezt a fenséges örökkévalóságát, a melyre igényt tart, akár csak Plato, Aristoteles, Plotinus vagy Szent Pál, összeegyeztetni azzal az elméletével, a mely az emberi, sőt emberfölötti fáradozások örökös hajótöréséről, illúziójáról szól? Az imént az örökkévalóság még csak jelkép volt, s csupán a tűnő perez volt igaz, most pedig Zarathustra is követeli az »örökkévalóságot«.

Ezek az ellentmondásokon fölül, a melyek Nietzsche pazar álmában fel vannak halmozva, küzd egymással az optimista eszme, a melyet Nietzsche a jövő emberfölötti emberekről alkot magának, s a pesszimista eszme, a melyet ugyanazokról az emberfölötti emberekről alkot, a kiket arra tart hivatottnak, hogy a gyöngéket és nyomorultakat kiirtsák. Ha az emberiség valaha képessé válik az embernél magasabb kiváló faj megszületésére, miért ne juthatna el a polgárosult tömeg, a melyből ez a kiváló faj ki fog kelni, oly fokra, a melyen már ne kelljen vele annyi »keménységgel« és »kegyetlenséggel« bánni? Ha Nietzsche az élite számára emberfölötti álmokat sző, mi gátolja meg abban, hogy a tömeg számára legalább emberieket szőjjön, s miért hiszi, hogy a tömeg örökös bestialításra van kárhóztatva?

— Nem, feleli Nietzsche, nincs remény, csak az arisztokrácia részéről; s ezt nem egyszerű, akár a tróntól, akár a nemzettől kiinduló funkciónak kell érteni, hanem úgy, hogy mindennek az az értelme és végső igazolása. Ezért fogadja el az arisztokrácia nyugodt lelkiismerettel számtalan ember áldozatát, a kiket ha csak az ő hasznára válik, el kell nyomni és a tökéletlen emberek állapotába, a rabszolgák és eszközök sorába kell taszítani. Nietzschének ez az arisztokráciája, a mely a hindu kasztok felújítása, s a mely a tudósoknak *Renan*

előtt kedves kasztjára is emlékeztet, újból ellenmondásban van Nietzsche metafizikájával, a mely megtagadott a Világegyetemtől minden értelmet és minden igazolást. Nietzsche, mint Renan is, emberfölötti emberekről álmodik, de ő nem hiszi, hogy ezek a tudósokból kerülnek ki, mert »a tudomány« — mondja megvetéssel — »a demokrácia műve«; ő az arisztokráziára esküszik; tehát szerinte a hatalom Napóleonjai, s nem a tudomány Napóleonjai lesznek azok, a kik uralkodni fognak. Korunk, sajnos, a középszerűség és egyenlőség korszaka, s ebben tetszeleg magának.

„A mikor először jöttem az emberek közé, a magános ember bolondságát, nagy bolondságát cselekedtem: a piacra mentem. S a hogy mindenkihez szóltam, nem szóltam senkihez. Este azonban kötéltánczosok és hullák voltak társaim, s magam is majdnem hulla voltam.

De hajnalban egy új igazság jött felém; akkor megtanultam mondani: „Mi közöm nekem a piacához és a csőcselékhez, a csőcselék zajához és a csőcselék hosszú füleihez!”

Felsőbb emberek, tanuljátok meg tőlem ezt: a piacon senki sem hisz a felsőbb emberben, s ha ott beszélni akartok, ám legyen; de a csőcselék hunyorgatja a szemét: „Mindnyájan egyenlők vagyunk”.

Felsőbb emberek, nincsenek felsőbb emberek, így hunyorgatja a szemét a csőcselék: mindnyájan egyenlők vagyunk, egy ember annyi, mint más ember az isten előtt. Mindnyájan egyenlők vagyunk az isten előtt. De most isten meghalt. Ám azért a csőcselék előtt nem akarunk egyenlők lenni. Felsőbb emberek, távozzatok a piacról.”

Korunk egyszersmind az erkölcsbe, az erénybe, az igazságra, a jóságba vetett hit kora; mind olyan dolgok, a melyeken az emberfölötti embernek fölül kell emelkednie:

„Az ember gonosz”, így szóltak vizsgálatásomra a legbölcsebbek. Oh, ha ez még manapság is igaz volna. Mert a rossz az ember legjobb ereje. Az embernek jobbá és gonoszbá kell válnia, ez az, a mit Én tanítok. Az emberfölötti ember legnagyobb javára szükséges a legnagyobb rossz.

Szenvedni és az emberek bűneinek keresztjét hurezolni: ez jó lehetett a kis emberek ama prédikátorának. De én örülök a nagy vétekeknek, mint nagy vizsgálatásomnak.

Ám ezek a dolgok nem hosszú füleknek vannak mondva: Nem minden beszéd van mindenkinek szája íze szerint. Ezek finom és távoli dolgok: juhkörmöknek nem kell megragadniok!”

Így tér vissza Nietzschénél folyvást az optimista tan, a mely a legnagyobb rosszat a legnagyobb jó föltételévé teszi, az alatt az ürügy alatt, hogy a haladás, a mely az összes hatalmaknak mind hatalmasabban való kibontakozása, szükségkép

maga után vonja a hatalmaknak majd rosszra, majd jóra fordítását, vagyis inkább Nietzschének a jó és rossz az emberi nyelv szavai: de a természetnek csak az a lényeges, hogy az erő kibontakozzék.

„Legyen bennetek *ma* jó bizalmatlanság felsőbb emberek, bátor emberek, szabad emberek! S tartsátok titokban okaitokat. Mert ez a *ma* a csőcseléké.

Mert a csőcselék megtanulta, hogy higgyen okok nélkül, s ki tudná őt megczáfolni okokkal?

A piacon taglejtésekkel folyik a rábeszélés. S az okok bizalmatlanná teszik a csőcseléket.

S ha véletlenül az igazság győzött itt lent, kérdezzétek jó bizalmatlansággal: „Mily nagy tévedés harczolt érte?”

Ebben a szatírában több van mint mély reflexió, s biztos, hogy a tudatlanoknál sokszor a tévedés az, a mely diadalra segíti az igazságot, miközben vele harczol. De az a mód már paradox-szá süllyed, a hogyan Zarathustra a tudósokkal, az igazságot minden áron keresőkkel, elbánik:

„Őrizkedjetek a tudósoktól is! Gyűlölnek benneteket: mert meddők ők! Szemeik hidegek és szárazak, s nekik minden madár megkopasztott.

Azzal dicsekednek ők, hogy nem hazudnak: de a hazugságra való képtelenség még távol esik az igazság szeretetétől. Őrizkedjete tőlük!

A láztól való mentesség még távol esik a megismeréstől. Én nem hiszek a megfagyott lelkeknek. Az, a ki nem tud hazudni, azt sem tudja, mi az igazság.”

Ímhol a szofizma a felszínre kerül s nehéz belátni, miért volna akár a felsőbb szellemeknek is az igazság érdekében hazugságra szükségük.

„Ti kik teremtettek, felsőbb emberek! Ha kinek szülnie kell, az beteg: de a ki szült, az tisztátalan.

Kérdezzétek meg csak az asszonyoktól: nem azért szülnék, mert ez gyönyört okoz nekik. A fájdalom kotkodácsoltatja a tyúkokat és a költőket.

Ti kik teremtettek! Bennetek sok tisztátalanság vagyon. Ez azért van, mert anyaságba kellett esnetek.

Új gyermek! Óh mennyi új tisztátalanság jött a világra! Oszoljatok! A ki szült, mossa meg a lelkét!”

Nietzsche minden nagy dolog megszületését ugyanarra a mintára képzei, mint az államok, császárságok, vagy köztársaságok születését, vagy egy Caesar, Bismarck, Robespierre vagy

Bonaparte műveit. Mindig a cél szentesíti az eszközök tisztátalanságát, mikor a lángész joga elnyom minden jogot.

Az igazi történelem, folytatja Nietzsche, nem a tömegek történelme, hanem csak a lángeszű egyéneké az. »Eljő egy kor — mondja — a mikor bölcsen tartózkodni fognak az »egyetemes fejlődés« vagy az »emberiség történelmének tervei megrajzolásától, egy kor a mikor nem fogják többé a tömeget nagy általánosságban szemügyre venni, hanem ellenkezőleg csakis a magános egyéneket, a kiknek sorozata mintegy hidat alkot a levés zavaros hullámai fölött. Nem következnek ők egymásra a történelmi haladás valami törvénye szerint, hanem a koron kívül élnek, egymással egykorúak, hála a történelemnek, a mely lehetéssé teszi ezt az együttlétezést; úgy élnek, mint a géniek köztársasága, a kikről egyszer Schopenhauer beszélt: »egy óriás hívja a másikat századok sivatag-szakadékein keresztül s a zavargó és zajongó pygmeusok fejei fölött, a kik össze-vissza hemzsegnek, folyik ezeknek a fenséges szellemeknek társalgása.« A történelem hivatása az, hogy kapcsol szolgáljon közöttük, s ekkép előkészítse s mindig újból lehetővé tegye a genie születését. Nem »az emberiség« célja felé halad a történelem; célja a legtökéletesebb példányokban van, a kiket létrehozott.« Legyen. De mi egyebek ezek a példányok, ha nem annak a bővített kiadásai, a mi már az összességben megvan, s mért ne lehetne az összesség célja a közös ideál, a mely egyikük gondolatában homályosabb, a másikkéban pedig világosabb? Nincsenek nagy egyéniségek nagy tömegek nélkül, sem magasra fejlődött tömegek magas egyéniségek nélkül.

Nietzsche miközben keresztény-ellenes, sőt erkölcsellenes ideálját kutatja, circulus vitiosusba téved, a melyben szüntelen ide s tova kergetőzik az egyén kultusza és az egyetemes kultusza közt és viszont.

„Íme a nagy *dél*: most sok dolog nyilvánvalóvá lett!

S az, a ki az Ént dicsőíti és az önzést szentesíti, valójában azt mondja, hogy *tud*, hogy jós: íme jó, közeledik, a nagy *dél*?

Első pillanatban az Antikrisztus — Übermensch túlzó egoista színében mutatkozik be, a ki az emberiséghez való szeretetet és a kegyességet helyettesíti az önszeretettel, de ez csak első látásra tűnt így föl, mert Nietzsche fölülelmedik rajta. Szerinte ugyanis valójában az önszeretet csakis annál a fiziológikus értéknél fogva nyom valamit a latban, a melyet képvisel, »értsük meg — a vitális értéknél, annál az értéknél

fogva, a melyet az élet ennél az egyénnél elért«. Sokat érhet az önszeretet — folytatja Nietzsche, — de lehet méltatlan és megvetendő dolog is. Minden egyént a szerint kell becsülni, vajjon az életnek emelkedő vagy eső vonalát fejezi-e ki. A teljes élet érdekében, a mely vele egy lépést tesz előre, az önmegőrzésnek s annak a gondja, hogy a legkedvezőbb életföltételeket megteremtse, kell, hogy túlságos legyen. Látjuk, hogy Nietzsche, ez az erőszakos individualista, magát az egoizmust bizonyos embereknél eszközzé teszi a *teljes élet* nagyobbítására, vagyis az élet mindensége, az egyetemes élet az, a mely fontos.

A szeretetnek, a melylyel a rész önmaga iránt viseltetik, nincs több értéke, mint a mennyire a rész, a mely így önmagát szereti, az összesség életét növeli. S ha nem növeli, az egyén semmit sem ér az összesség számára, s nem szabad neki önmagát szeretnie... az, a ki nem ismeri a ti életeteket, sem a magáét, csak az életet ismeri. »Az elszigetelt ember — mondja ugyanannyi erővel, mint *Guyau* — az egyén, a hogyan a nép és a filozófusok eddig értelmezték, csak tévedés; semmi önmagában véve nem atom, nem lánczgyűrű, a múltból maradt örökség csakis egyetlen vonal az embertől önmagához. Ha a hanyatló evolúciót képviseli, a romlást, a krónikus elfajulást, a betegséget . . . értékhányada nagyon gyöngé, s az egyszerű méltányosság azt követeli, hogy a lehető legkevésbé nehezedjék a tökéletes alkatú emberekre. Ő csak élősdi. «* Vajjon még mindig az immoralista beszél-e itt? Szavai feltűnően hasonlítanak a moralisták tanaira, a kik azt tanácsolják az egyénnek, hogy az összességnek, az egész életnek szenteljék magukat. Nietzsche az egyéneket csak úgy nézi, mint az összes anti-individualisták, vagy — ha úgy tetszik — az universalisták Plato, Szent Pál, Kant, Fichte óta Hegelig és Schopenhauerig. Sajnos, hogy Nietzsche abszolút fenomenizmusa nem enged meg ily következtetést. Hogy követelhetnők egy múlt tüneménytől, hogy a teljes életnek rendelje magát alá? Ez az élet csak az egyén számára létezik, a mennyiben ő maga gondolja ki és választja meg. Max *Stirner* sokkal logikusabban azt mondta volna a teljes életről, a mit az emberiség és istenségről mondott: pusztán szó, saját Én-em kivonata, tőlem lopott dolog, s még azt akarjátok, hogy még foglalkozzam ezzel az abstrakcióval: az étellel! Te is, a ki istentelennek tartod magad, Te is imádsz

* *Götzendämmerung*.

egy istent: a teljes életet! Csak az a valódi istentelen, a ki önmagát imádja és az Egyetlent hirdeti. Megint van istene, de ez ő maga.

Nietzsche megreked egy végső dilemmában. Az ember értéke vagy egészen egyéni, s akkor az általános szabály és közös mérték hiányában mindenki csak önmagának ér valamit s nincs többé reális érték; íme visszatérünk Stirnerhez. Avagy pedig az egyén értéke az összességhez, az egyetemeshez való viszonyon alapul s akkor már nem egyszerűen a »hatalom« kérdése, hanem oly vonatkozások együttesége, a melynek a hatalom csak része, s a melybe bele kell foglalni az intellektuális, érzelmi, társadalmi és erkölcsi vonatkozásokat is. Az igazi emberfölötti ember az az ember, a ki a legjobban fölfogja és megvalósítja ezeket a vonatkozásokat.

Nietzsche folyton az »érték«-ről beszél; de szokásához híven nagyon őrizkedett attól, hogy a legkisebb meghatározását is adja ennek a szónak, hogy csak a legkevesebb módszeres elemzését is adja ennek a fogalomnak: mert különben megsemmisülni látta volna minden paradoxonát. Költészete csodálatba ejt száz színben játszó és hangzatos rakétaival, de a nap, a melylyel ez a költészet ragyog, bizony nagyon, de nagyon gyakran csak a tűzijáték napja.

Mégis néha az értelem igaz napjának sugarai lopódnak az ellenmondó és sokszor beteges eszmék ezen chaosába. Nietzsche hirdette nekünk az önzést, a gyönyört, az uralom ösztönét, de ezt csak azért teszi, hogy a bevett eszméknek ellentmondhasson; kirakatba való dolgok ezek, hogy megmutassa az embereknek a lehozott nagy újságot: az erkölcs eltörlését. Az igazi Zarathustra alapjában véve az örök erkölcs hirdetője, az önzetlen erény prófétája, a ki hiába iparkodik az önzést újra jogaihoz juttatni. S prófétája annak a Tudománynak is, a melyről keserű szatírát ír, s a mely iránt a legmélyebb megvetést szenvedli. A mikor Zarathustra tanítványait elhagyni készül, hogy egyedül folytassa útját, (mert szereti a magános utakat), tanítványai búcsúzáskor botot ajándékoznak neki, a melynek arany markolatán kígyó tekerőzik a nap körül. Zarathustra megörül a botnak s rátámaszkodik; azután csakhamar jelképet látván benne, beszélni kezd tanítványaihoz. Az arany, a mely ragyogó, ritka, önmagában haszontalan, neki az adakozó erény mintaképe, az önzetlen erényé, a mely örökkön-örökké föláldozza önmagát: »Az adakozó erény a legmagasabb erény.«

„Bizony lelketekbe látok tanítványaim. Ti is, miként én, az adakozó erényre igyekeztek. Mi közöttök lenne a macskákkal és a farkasokkal?

Azt szomjúhozzátok, hogy önmagatok legyetek áldozatokká és ajándékokká: ezért szomjúhozzátok azt, hogy minden gazdagságot fölhalmozzatok lelketekben. Lelketek olthatatlanul vágyakozik kincsekre és klenódiумokra, mert erényetek olthatatlan adni-akarásában.

Minden dolgot magatokhoz és magatokba kényszerítették, hogy forrásotokból visszafolyják, mint szeretetek ajándoka.”

Vajjon egy *Borgia* avagy egy *Jézus* szájába illik-e inkább ennek az önzetlen erénynek e himnusza, a mely az embert embertársainak szánt merő áldozattá és ajándékká teszi? íme, mily távol estünk itt a renaissance eszményétől. De Nietzsche mégis fordítani akar egyet a dolgon. Igyekszik újra megtalálni »önzés «-ét.

„Valójában kell, hogy az ilyen adakozó erény minden érték rablójává váljék, de én üdvösnek és szentnek hívom ezt az önzést.”

A tudomány, bátorság, okosság, igazság, szeretet rablójának lenni, csak azért, hogy másnak adhassunk zsákmányunkból, ez valóban szent önzés, de hát önzése egyáltalában? A mikor Borgia rablásait véghezvitte, azért tette-e, hogy aztán továbbadja másnak az értékeket, a melyeket elragadott?

Nietzsche a gonosz önzést csak a gyöngéknél akarja látni, nem pedig az erőseknél, bárminők is ezek és bármily módon élnek is erejükkel. S eszméje itt válik kórossá, mert az erős egoizmus ezzel még nem »adakozó erény«.

„Van más önzés is, túlszegény és éhező önzés, a mely mindig csak lopni akar, ez a betegek önzése, a beteg önzés!

A tolvaj szemével néz minden csillogóra, az éhség mohóságává méregeti azt, a ki dúskálhat az ételben, s mindig az adakozó asztala körül somfordál.”

Ha Nietzschenek hihetünk, a betegség hozza létre ezt a kapzsiságot. Úgy látszik, mintha társadalmunkban mindazok, a kiknek nincs mit enniök, betegek lennének; mintha csak »láthatatlan elfajulás« lenne bennök; a rablási vágy, a mely önzésüket bizonyítja, »beteg testből« ered:

„Mondjátok meg, testvéreim, mi dolog látszik nekünk rossznak, s mindenek közt legrosszabbnak? Úgy-e, hogy az elfajulás? S mi mindig elfajulásra következtetünk ott, a hol az adakozó lélek hiányzik.”

Látnivaló, hogy ez optimista elmélet szerint magában az egészséges ember természetében benne van az, hogy legyen »adakozó lelke«, önzetlen lelke, nagy szeretete és nagy önmegtágadása.

Nietzschének bizony alkalmaznia kellett volna ezt az új kritériumot arra a függő kérdésre, vajjon — mint máskor erősítette — a Borgiák és Malatesták csakugyan a lehető legegészségesebb emberek e, vajjon adakozó lelkek-e, vagy ellenkezőleg nincsenek e meg bennök épen az elfajulásnak ismertető jelei: a kizárólagos önzés, a gyönyörök rabsága, a mindenáron való uralom szeretete, beleértve a legaljasabb eszközök árán való uralomét is?

Fölfelé megy a mi utunk; a fajtól föl a felső fajhoz. De borzadunk az elfajuló értelemről, a mely azt mondja: „mindent nekem”.

Az adni mindig kész lélek eme nagyszerű áradásai közben nem felejtí-e el Zarathustra az önzés érdekében mondott beszédjét, a melynek foglalátja »mindent érettem!« Legalább ne vegye Zarathustra az önzést az önzetlenség értelmében: mert úgy bajos megérteni egymást! Kényelmes eszköze annak, hogy úgy tűnjék föl a dolog, mintha mindent fölújítana, — s erre igyekszik Nietzsche erőnek erejével — mert én-je, sajnos, föl van fűvődva önmagától, s szellemét lenyűgözi rendszere, így, miután nagyszerűen megénekelte az örök bölcseséget és az örök erényt, annak az elhíttetésén fáradozik, hogy ő az emberiségnek ismeretlen és hallatlan revelációt hoz:

„Hát fölülemelkedtek a dicséreten és becsmérélen, s ha akaratotok, a szerető embernek akarata mindeneknek parancsolni akar: ez akkor erényetek kezdete.

Ha megvetitek a kellemest, a puha ágyat, s ha nem tudtok elég távol ágyazni a puhaságtól: ez erényetek kezdete.

Ha egyakarattal akarókká váltok, s minden szükség eme fordulatának szükség a neve nektek; ez erényetek kezdete.

Bizony ez új jó és rossz. Bizony ez új mélységes mormogás és új forrásnak csobogása!”

Nem halljátok ki ebből az új mormogástól Zeno, Cleanthes, Epiktetos régi hangját? Ők is imádták az akaratot, a mely mint önmagának és a külső dolgoknak ura, kifelé terjeszkedik, s a mely azonos az igaztudással és az egyetemem értelemmel.

„*Hatalom* az, ez az új erény; uralkodó *gondolat* s e körül a gondolat körül van az okos lélek, az arany-nap és körülötte a tudás kígyója.”

Tudás és tudomány íme így támadnak föl annak a Zarathustrának szájában, a ki tagadta és becsmérelte őket.

„A test tisztálkodik, *tudván*; tudással kísérelvén fölemelkedik, a megismerőben minden ösztön megszenteseedik; s annak a lelke, a ki fölemelkedett, vígan van.”

Így beszéltek már a Plato-k, Aristoteles-ek, Epikuros-ok, Zeno-k, Descartes-ok, Spinoza-k, Leibniz-ek. Megannyian tudtokon kívül tanítványai voltak Zarathustrának. Ez ellenben szentül meg van róla győződve, hogy előtte »az egész emberiségen az esztelenség uralkodott«, s ép oly biztossággal látja előre jövendöléseinek eredményeképp a hasonlító hatatlan jövőt, a mennyeknek új királyságát a földön:

„Még kiaknázatlan és fölfedezetlen az ember s az emberek földje.

ÉbredjeteK és hallgassatok magános lelkek! A jövő felől jönnek szelek titokzatos szárnycsapásokkal; s finom füleknek jó üzenet megy.

Óh ma magános lelkei, ti különválasztottak, ti egy nap *nép* lesztek. Közületek, a kik magatok választottátok ki magatokat, választott nép kerül ki; s belőle az emberfölötti ember.

Bizony a föld még a gyógyulás helyévé válik. S máris új illat környékeZ, üdvöt hozó illat, — s új remény.”

A német próféta ezen zsoltáira, a melyek a héber próféták psalmusaira emlékeztetnek, ki ne felelne úgy, mint a vallásos szertartásokban szokás, az együttérzés és remény szavával: »Úgy legyen!« Nem vagyunk többé sem a bölcsészet sem a tudás birodalmában, a *hit* birodalmában vagyunk.

(Folytatása a jövő számban.)

Alfred Fouillée.

(Páris.)

A PÁPASÁG.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Anatole *France*-nak van egy gyönyörű elbeszélése Pilátusról. A volt jeruzsálemi helytartó, megöregedve, köszvényét hévvizes fürdőben gyógyítja. Egyszer a beszéd sora egy új és rajongó felekezetre fordul, a melynek megalapítóját állítólag Pilátus helytartósága alatt végezték ki Jeruzsálemben; a társaság kíváncsiskodik, szeretne valamit hallani erről az eseményről, faggatják Pilátust, erőltesse meg emlékezetét és mondja el, mit tud róla. A volt helytartó gondolkodik, de nem talál semmit emlékei között és azt feleli: »Nem emlékszem«.

Olvasva a XIII. Leó haláláról szóló híreket, nekrológokat, magasztalásokat: ez a jelenet jutott eszembe és önkénytelenül is mértékét láttam ebben a tényben ama nagy fordulatnak, az eszmék ama óriási, a gondolatok történetében páratlanul álló deformációjának, a mely a katolikus egyház láthatatlan és mai látható fejeit elválasztja és megkülönbözteti egymástól; de hiába kereste volna bárki ezen annyira szembeötlő és igazolásra szoruló ténynek akár megállapítását, akár magyarázatát és értékelését a kontinentális sajtónak az elhunyt pápa nagyságáról és jelentőségéről szóló, szinte kiapadhatatlan ömledéseiben. Bizony, ha *Chamfort* ma élne, híres szálló igéjét így fogalmazta volna: *Il ment comme un necrologue*.

Jézus a morális zsenije volt, a kiből az emberiség erkölcsi öntudata eladdig el nem ért tisztaságban reflektálódott; az egyház és feje tehát akkor felel meg hivatásának, akkor »jó« vagy »nagy«, ha morálisban jár alkotója nyomában. Gondolkozzék már most bárhogyan is valaki a politikai élet hajtó erőiről és jelentőségéről, azt el kell ismernie, hogy a politikai életet nem a morális, hanem az érdekek és szük-

ségelek határozzák meg első sorban. És így mindazok, a kik XIII. Leó politikai sikereiről, államférfim tulajdonságairól, taktikai ügyességéről és hasonló dolgokról szóltak és ezeket nagysága bizonyítékaiul idézték, öntudatlanul és akaratlanul is elítélték XIII. Leót. Igaz, szóba kell állania a világgal és emberekkel annak, a ki uralkodni akar rajtuk; de nem kevésbé igaz az is, hogy a kereszténység legendás megalapítójának szellemével és fölfogásával tán semmi sem ellenkezik jobban, mint az ilyen áron megvásárolt uralom. XIII. Leó pedig politikus pápa volt és a politikai katholicizmus jelszava az ő uralkodásának jelzésére készült. Nemrégiben írta meg *Ignotus*, hogy a katolikus papot annyira lefoglalja és kielégíti a dogma, szertartás és más egyéb külsőség, hogy ezek miatt sohasem jut el a vallás alapkérdéséhez: az Isten problémához. A pápasággal sincs különben: nemzetközi politikai helyzete, világuralmi törekvései, a *dominium temporale* miatt nincs ideje avval a kérdéssel foglalkoznia, sem neki, sem a hívőknek, a mely mégis csak alapja és jogcíme — katolikus fölfogás szerint is: — vajjon mit szólna hozzá Jézus, és vajjon ha ma élne, úgy cselekednék-e, mint azok, a kik helytartóinak vallják magukat? Belátom, hogy a kérdésnek ilyen egyszerű módon való föltevése a mai »emelkedett« és sok szempontú világban naivságszámba megy és mehet, de viszont bizonyos az is, hogy ennek a kérdésnek valami fajta eldöntésén épül föl vagy dől meg a *teóriában* a pápaság léte vagy nem-léte. A magát szabadelvűnek nevező napi sajtó sirató asszonyai nagyobb szolgálatot tesznek a haladás és szolidaritás művének, ha erre a pontra irányozták volna figyelmüket és a történelmi pillanat hatásától fogékonyná tett lelkeket ilyen irányban látták volna el fölvilágosítással és a megítélésre szolgáló direktívákkal.

De bármint álljon is e részben a pápaság számadása, el kell ismerni azt, hogy »a római egyház kormányrendszere valódi mesterműve az emberi bölcseségnek és hogy azok közt az intézmények közt, melyeket az emberi nem ámitására és fékentartására kigondoltak, a legmagasabb helyet foglalja el.« (Macaulay.) Ezen tulajdonságainál, de meg régiségénél, hatalmánál és bonyolult voltánál fogva és mivel a cenzalizációnak eddig legtokéletesebb példányát képviseli, nagy mértékben megérdemli a szociológusok érdeklődését is. A következőkben tehát néhány, a pápasággal kapcsolatos problémának társadalomtudományi szempontból való megvilágosítását találja az olvasó.

I. A pápaság egész történelme és mai létezése legvilágosabb példája az *eszmék deformációjának*, a mely egyrészt az emberiség *szellemi* fejlődésének egyetemes törvénye, másrésztől meg a történelmi materializmus helyességének negatív bizonyítéka.

A szellemi fejlődés minden fokozata a következő mechanizmus szerint megy végbe: A zseniális emberben megfogyan egy új vagy nagy eszme; tisztán, világosan egész terjedelmében látja és fogja föl, érzi át; belső szükségyszerűségtől hajtva, mint ahogy a fa gyümölcsöt terem, valamiféle formában kifejezi eszméjét. Az új, még soha senkitől nem gondolt eszmének hozzá kell idomulnia a kifejezés meglévő, más jelentések számára, vagy legalább ilyeneknek is szolgáló, módjaihoz és eszközeihez. A kifejezés e módjaihoz és eszközeihez a köztudatban, de magának a zseninek eszméletében is, szinte fölbonthatatlan asszociációk fűződnek. *Ez az eszmének első deformációja*. De kálváriája még el se kezdődött evvel. A hatalmas boltozatú homlok mögött megszületett eszmének egyre alacsonyabb és laposabb agyvelőkbe kell beköltöznie; minden költözködésnél elveszíti egy részét annak, a mi benne igazán sajátos, új és nagy volt, és mindjobban előtérbe lép benne az, a mi a többi, már elavult és automatikus gondolatokkal közös. A zseni első hivei közvetlen környezetéből kerülnek ki, rendszerint fogékony, ha nem is kongeniális, de legalább hasonló kérdésekre forduló a szellemük. Bennük megy végbe az eszmének a *második deformációja*. A következő fokozat lefelé a műveltek köztudata, utána sorakozik az iskola és végül, mint a deformáció végső állomása, a nép szerepel. Az eszmék ezen regresszív evolúciójának egyes fokozatait a Bacon fölállította *idolon*-okhoz lehetne hasonlítani, olyan módosítással, hogy ugyanazon egy eszmét más-más főben más-más idolon torzít el, deformál. Eredeti újságából és igazságából annál kevesebb van meg benne, minél elterjedtebb, úgy hogy azt lehetne mondani, hogy: *valamely eszme helyes fölfogása fordított arányban van elterjedtségével*. Ilyen értelemben lehet alkalmazni Heine szép mondását is: Überall, wo ein grosser geist seine gedanken ausspricht, ist Golgotha. A deformáció lefolyási ideje fölötté változó: számos eszme kálváriája évszázadokig is eltart; mások, különösen a mai gyorsröptű időben, két nemzedék életideje alatt is megteszik az utat. Vannak olyan eszmék is, a melyek nem teszik meg az egész utat, de igazán értékes eszme mind eljut a harmadik fokig: a műveltek köztudatáig. A deformáció tényén magán nem

változtat, de mégis szükséges megemlíteni, hogy két okból fakadhat: az értelmi erő gyöngeségéből egyrészt, az érdek formáló erejéből, tehát az akaratból másrészt; rendszerint azonban mind a két motívum összejátszik.

Az eszmék e szomorú történetében a politikai és vallási eszméknek jut a legszomorúbb sors, mivel természetüknél fogva intézményekben való megtestesülésre törekszenek. Minthogy pedig intézményeket nem az egyes, kivételes emberek, hanem a művelt vagy műveletlen tömegek szükségleteinek kielégítésére alkotnak, világosan következik ebből, hogy az intézmények az eszme eredeti koncepcziójához mérten a deformációnak mindig előrehaladott fokát objekti válnak. Súlyosabbá teszi e két utóbbi eszmefaj deformációját még az is, hogy, mivel politika és morál az ember érdekeit, tehát akaratát is érinti, eltorzításuknál mind a két említett motívum közrehat.

Renan és Strauss Jézus vallási öntudatának alakulását fejtegetve és e fejlődés végső, hiteles eredményét összefoglalva arra a következtetésre jutnak, hogy Jézus a *vallási individualizmus* legtokéletesebb képviselője, kinél a vallás minden külső szertartástól irtózó, folytonosan hullámzó és eleven érzés, belső élmény volt; politikai és szociális elve pedig nem a belátás, hanem az érzés forrásából fakadó *kommunizmus*. E tiszta és a rendszer megkövesedett formáitól irtózó új fölfogása a vallásos eszmének Pál apostol dialektikus szellemében és a János evangélium szerzőjének görög műveltségében és neoplatonikus bölcsészettel átítatott gondolatvilágában találta meg az első, de nem legerősebb deformáló erőket; hogy ez az elfajulás nem maradt észrevétlenül, bizonyítják a zsidó-keresztények és a görög-keresztények közötti viták és a mindegyik felekezetnek tett tanbéli engedmények. A jézusi vallásos eszme a második, óriási deformációt akkor szenvedte át, a mikor bevonult az egyiptomi és a római-görög vallásos felfogásoktól megszállva tartott, de tőle ki nem elégített agyvelőkbe és szívekbe. Ennek a hatásnak eredményét hierarchikus rendjében és számos külső szertartásában, ünnepeiben ma is őrzi a katolikus egyház és az egész keresztény világ. A régi görög idők minden babonája megújodott—más néven, de ugyanavval a tartalommal. A »csoda alantas világnézete« (Schneller) új diadalt ült. Hajdan azokat a szerszámokat mutogatták, melyekkel a trójai falovat építették, vagy Pelops jogarát, Achilles dárdáját, Memnon kardját és Pallas Athene szobrait; most az Úr keresztjéből való forgá-

csokat, a keresztre feszítésnél használt szegeket mutogattak és *csak* 11 apátság őrizte ama *egy* dárdahegyét, melylyel a vitézek közül egy Jézus oldalát megöklelé.* De mindezen átalakulások ellenére a Jézus nevének jegyében terjedő tan még mindig vallási rendszer, noha már nem sokáig. Politikai rendszerré és uralom eszközévé Konstantinosz idejében válik és evvel a deformáczióknak olyan fokához jut el a jézusi eszme, a minőt rajta kívül csak egyetlen más, világtörténeti mozgalmat nemzett eszme: a szabadság, mutat a francia forradalom fejleményeiben: önmaguknak ellenkezőjévé válnak. így fajul a forradalmi szabadság elve a legtúrhetetlenebb zsarnoksággá, a vallási individualizmusé a tekintély uralmának máig elért legtökéletesebb szervezetévé. Csak jelezni kívánom még, hogy az eszközül használt valláspolitikai szervezet csakhamar függetlenítette magát és Eóma világuralmának emlékei mint sugalló erők egyesültek a politikai és társadalmi viszonyokkal és megteremtették a pápaságot: *als die legionen fielen, schickte Rom dogrnen in die provinzen*. Mikor már alakulóban volt egészen más erők hatása következtében a pápaság, kerestek, és mivel kerestek, találtak is igazolást az evangéliumban: Te vagy a kőszikla, Péter ... stb. *Látszólag* ezen a mondáson épül tehát a pápaság, ennek a mondásnak objektiválása, mint — Schopenhauer szerint — a láb a járás, a genitáliák a nemi ösztöné.

Az eszmék deformácziója, mint láttuk, egyetemes törvénye az emberiség szellemi fejlődésének. A kérdés, melyre felelni kell, miért *ilyen* irányú, mint a minőt a jézusi eszménél nagy vonásokban megrajzoltunk, ez a deformáczió? Magában az eszmében és az ellene szegülőkből ennek okát találni nem lehet. Hiszen a jézusi vallásos eszme az emberiség erkölcsi öntudatának legmagasabb fejlődési fokozatát képviselte és belső erő, igazság dolgában kétségtelenül fölülmúlja mindazokat a vallásos koncepepeziókat, a melyekkel története folyamán szemben találta magát. Az eszmék deformácziójának *ténye* a lelki organizmusok különbözőségéből következik; a deformáczió *útirányát* ama természeti erők határozzák meg, melyeket a történelmi materializmus a történeti élet alakító erői gyanánt megjelöl. Az emberi szolidaritást követelő és hirdető eszme nem érvényesülhetett, nem válhatott uralkodóvá olyan időben, a melyben a társadalom mindenkori szervezetét meghatározó gazdasági erőknek

* Draper: Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft: 48, 49, passim.

egészen más eszméleti állapotok feleltek meg. A pápaság szelleme, dogmái és szertartásai a feudális társadalmi rend ideológiája gyanánt foghatók föl; a jézusi szellem ellenben egy olyan társadalmi rendnek, olyan termelési viszonyoknak lehet és lesz majd *uralkodó* ideológiája, a mely ép úgy végső és legtökéletesebb fejlődési stádiuma lesz a termelésnek, mint a hogy a jézusi vallásos eszme végső és legtökéletesebb kifejezése az emberiség erkölcsi öntudatának: *a legtökéletesebb ideológia csak a legtökéletesebb termelési viszonyok mellett lesz csak uralkodó eszme*: tehát a koramunisztikus emberiségi államban. Akkor lehet majd joggal beszélni az erkölcsi világ jezucentrikus fölfogásáról.

II. Hogy a jézusi vallásos eszmében ezen, az egyetemesre irányuló törekvés csakugyan bennfoglaltatik, mutatja az, hogy ezen eszme még deformált alakjában is egyetemes, a családi, törzsi és nemzeti egyedeken fölül álló intézménynek lett alkotója. A pápaságnak és az egyháznak egyetemesége, nem nemzetközi-, hanem nemzetfölöttisége a jézusi vallásos eszmének legbensőbb természetéből következik; a mennyiben tehát egyetemes és a nemzetek fölött áll az egyház, annyiban a jézusi eszmének hűségesebb kifejezője. A jézusi eszmének ezen vonását tehát tisztán őrzi az egyház és körvonalaiban — de csakis ezekben — mintegy előrevetett képét mutatja a jövő emberi államban. E körvonalak azonban olyan lényegyet határolnak, e szervezet olyan tartalmat zár magában, mely a jézusi eszme legutolsó deformációjának felel meg. Az egyház és pápaság mivoltának ez a kettősége, ezen ellenmondó volta keltett a gondolkodókban csodálatot és megvetést egyszerre, mint a minőt *Macaulay* fentebb idézett mondása is kifejez; az egyháznak és pápaságnak ezen egyetemes természete lesz a legnagyobb erőssége és támasza a jövő harcokban. Míg ugyanis minden intézményt súlyosan meg fog viselni a nemzeti államból az emberiségbe való átmenet, az egyház ezt a válságot nem fogja megérezni és ennek révén szabad keze lesz ama veszedelmek leküzdésére, a melyek más irányból fenyegetik. *Macaulay* számos okból mondja az egyházat az emberi intézmények legcsodálatosabbikának; most mi egy új szempontot fűzhetünk az ő elmékedéséhez. Nincsen emberi intézmény, a melynek formája és tartalma között nagyobb lenne az ellenmondás: formájában a társadalom fejlődésének legvégső és — mai meg-gondolásunk szerint — legtökéletesebb alakulását mutatja, tar-

talmában pedig a csoda kezdetleges és fejletlen világnézetének jut döntő szerep.

Erklären sie Graf Orindur
Diesen Zwiespalt der Natur.

Ezen elmélkedés a pápaságnak a nemzeti eszméhez való viszonyát mintegy *sub specie aeternitatis* mutatja; nézzük meg már most, miképen alakul ezen viszony a valóságban.

a) A pápaság valójában nemzeti, olasz intézmény nyé lett. Azzá tette egyrészt a pápáknak és az egyház legfőbb méltóságainak személye; másrészt meg ama eleven és szükségképeni kapcsolat, az a kölcsönhatás, a melynek két közvetlen közelségben álló társadalmi szerv között meg kell indulnia. A pápaság és Olaszország gyakran tettek úgy, mint *Hamlet* és *Laertes*: kicserélték fegyvereiket. Ismeretes *Döllingernék* a múlt század 60-as éveiből való tiltakozása az ellen, hogy néhány előkelő olasz család gyakoroljon föltétlen szellemi és jó részben anyagi uralmat is a világ sok millió katolikusain; és ugyanilyen értelemben mondja *Draper*: Die kirche, wird angenommen, ist eine domäne, die Gott den fürstlichen italienischen familien bestimmt hat.* Az előbb megállapított ellentétet tehát itt egy ujabbal bővíthetjük: a pápaság helyhez kötöttségénél, valamint a pápák személyiségénél fogva *az egyház egyetemes formája nemzeti tartalommal telt meg.*

b) A nemzeti eszmének az egyház egyetemes formájában való fölszívódását minden nemzeti állam — az önfentartás ösztönétől hajtva — örömmel látta és különféle kedvezésekkel fizette meg. Az egyház, épen mivel csak külső szervezetében felel meg a jézusi vallásos eszmének, de tartalmában ennek sokszorosan deformált torzképe csak, a nap múló hatalmi érdekeiért szem elöl tévesztette és téveszti gyakran egyetemes formájában kifejezett és jelzett hivatását. Így kötött és köt mindenütt — rendeltetése ellenére — a nemzeti eszmével szövetséget és tesz neki, ha hatalmi szempontokból szükségesnek látja, engedményeket. Úgy látszik, az ecclesia militansnak ez a legújabb taktikája. Egész terjedelmében kifejlődve látható ez az alakulat Franciaországban, gyöngébben Ausztriában és ha a jelek nem csalnak, Magyarországon is ilyen irányú lesz a klerikalizmus legközelebbi fejlődése.

c) Az egyház és a pápaság szemében a nemzet és a nemzeti eszme csak eszköz, nem cél, átmeneti forma, de nem

* Draper: Id. munka 349.

állandó alakulat lehet. Ha az emberiség nemzeti tagoltsága föltétlen és végső fejlődési forma, vagy — hogy egyházi terminológiát használjunk — Istentől rendelt alakulás, akkor minden, bárhonnan és bármely motívumból eredő olyan cselekedet, a mely a nemzeti eszmét támadja vagy gyöngíti, bűn. A nemzeti államoknak ez is az álláspontja; a pápaságé nem lehet ez,* és, ha érdekei úgy kívánják, nem is ez. A világi uralom elvesztése óta a pápák mint ellenség állanak Olaszországgal, hazájukkal szemben, vele minden közösséget megtagadnak és híveiket, ha nem is nyílt, de passzív forradalmi álláspont elfoglalására buzdítják. Az a kérdés, melyet az európai sajtóban igen bőven fejtegettek: milyen lesz az új pápa viszonya Olaszországgal szemben, a nemzeti állam szempontjából egy non-sens. De igenis jelentős kérdés az egyház nemzetfölöttiségénél fogva. És ezért lett az egyházi állam elvesztése a pápaság megerősödésének kútfejévé; mert a világi uralom megszűnte ama számos akadályok egyikét is megszüntette, a melyek a jézusi vallásos eszmének az egyház és pápaság bensejében való hathatósabb érvényesülését meggátolták és gátolják ma is.

Eddigi fejtegetéseink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

Intézmények az eszméket mindig deformált alakjukban objektív áljak, mert csak látszólag határozza meg őket az alapjukul szolgáló eszme; valóságos determinálójuk objektíve a társadalom gazdasági rendje, szubjektíve az ezekből keltett szükségletek.

Kunfi Zsigmond.

* Renan: Les apôtres. A kereszténység olyan korban keletkezett és terjedt el, melyben nem volt már haza. Ha van dolog, melynek az egyház megalapítói teljességgel híjjával voltak: akkor a hazafiság ez.

MAGYARORSZÁG ÉS HORVÁTORSZÁG.

A lefolyt hónapok eseményei ismét Horvátországra terelték a közfigyelmet. Sajnos, de úgy van, hogy nálunk mindig rendkívüli események kellenek ahhoz, hogy valaki a bennünket legközvetlenebbül érdeklő kérdésekkel foglalkozzék. Alig van Szent István koronájának oly része, mely sorsunkra döntőbb lehetne, mint Horvátország, melyet egy külföldi politikus hazánk Achilles-sarkának nevezett, és mégis, hányan vannak, kik Horvátország törekvéseivel és szükségleteivel tisztában volnának? A mikor röviddel ezelőtt az a hír járta be a lapokat, hogy a függetlenségi párt több tagja le akar utazni Horvátországba, hogy az ottani viszonyokat közvetlen szemlélet alapján megismerje, ez a hír magyar részről úgy, mint horvát részről bámulatot s feltűnést keltett. Ily dolog még nem fordult elő! Hogy valamely angol tanulmányutat tesz Indiába vagy Canadába, valamely francia Algierba vagy Coehinchinába, abban senki sem lát semmi különöset; de hogy magyar politikus tudásvágyában odavetemedjék, hogy Magyarország drávántúli részeivel másként ismerkedjék meg, mint valamely vasúti coupé ablakaiból, arról még senki sem hallott. Még azok a képviselők is, kik a magyar országgyűlésen foglalkoznak a horvát kérdéssel, túlnyomó részükben sohasem tették lábukat horvát földre, ha véletlenül valami vasúti állomás földje nem volt. Az egész képviselőházban két kezünk ujjain számíthatnók meg azokat, a kik a horvát nyelvet beszélik, és a ki egyszer valamivel többet olvasott Horvátországról egy közönséges újságczikknél, az már tekintély minden Horvátországot illető kérdésben. Nem sokkal jobb képet nyerünk, ha megfordítjuk a dolgot s azt kutatjuk, hogy a horvátok mennyit tudnak mirőlunk. A rólunk való

ismeretek mennyisége talán ez esetben valamivel nagyobb, de Horvátországban is teljesen hiányzik az érzék a magyar szellem iránt, az iránt, a mit Magyarország óhajt és remél. Zágráb és Bécs között ma is nagyobb a forgalom, mint Zágráb és Buda pest között, a magyar nyelv megtanulását egész Horvátországban megvetendő cselekménynek tartják és még a képviselőház 40 horvát tagja között is alig van tíz, ki magyar nyelven megértethetné magát, sőt egy ízben volt alkalmam megismerkedni oly horvát képviselővel, ki évek óta tagja a magyar országgyűlésnek, de még Budapesten sohasem volt. Magyarok s horvátok kölcsönösen tájékozatlanok egymás viszonyai felől, a tájékozatlanságból félreértések erednek, félreértéseken pedig a legnagyobb államférfi sem tud tartós politikát felépíteni. Különösen kitűnt ez a legutolsó zavargások alkalmával is.

I. A horvát aspirációk.

Ha ezen zavargások legmélyebb okait kutatjuk, a horvátok történelmi törekvéseire kell visszamennünk. A horvátok, kiket a törtenelemben legelőször Konstantin Porphyrogeneta császár említ meg és kik a délszláv törzsek közt kivált katonai képességeikkel tűnnek ki, ép úgy, mint testvérnépük, az ugyan-ezen korban felbukkanó szerbek, kereskedelmi kiválóságukkal, körülbelől ugyanabban korban ébredtek nemzeti öntudatra, mint Európa többi népei, a múlt század negyvenes éveiben. Horvátország legjobbjai ebben az időben azon eszme szolgálatába szegődtek, hogy a horvát népet nemzeti, kulturális és politikai tekintetben magasabb színvonalra emeljék. Az általuk megindított mozgalom, mely az illyr-mozgalom neve alatt ismeretes, gyümölcsöt is hajtott s a horvátság csakhamar mint külön erős egyéniség tűnt ki a délszláv népkeverékben. A horvát mozgalom éle már akkor is kétfelé irányult. Először a szerbek ellen, a kiknek nyelvük a horvátokéval azonos, a kiket azonban szántszándékkal elkülönítettek maguktól, a mikor a cyrill betűket latin betűkkel cserélték fel és önálló irodalmat alapítottak, mely eddig nem teremtett ugyan semmi nagyot, de már sok szépet, másodsorban pedig kifelé, a magyarok ellen, kiknek a tenger-től elzárt földrajzi helyzetük következtében eminens érdekük volt, hogy Horvátországot szorosán Magyarországhoz fűzzék s ha lehet, beolvasszák. Oly törekvés, melynek a horvátok nemzeti aspirációival csakhamar összeütközésbe kellett jönnie.

A horvát nemzeti mozgalom önkényt bizonyos politikai törekvésekre is vezetett, melyek eddig ugyan mindig álmoknak tekintettek és ma is alig tarthatók egyebeknek üres fantazmagóriáknál, a melyek azonban minden horvát kedélyére valóságos varázserővel hatnak. Ez álmok a régi horvát királyság visszaállítására vonatkoznak, mely a mai Horvátországon kívül felölelné még Szlavóniát, Dalmáciát, Boszniát, Isztriát s a Muraközt is s a mely aztán képes volna saját elhatározását a délszláv ügyekben döntő súlylyal latba vetni. Mint rendszeren ily messze távol eső ideálok esetén, Horvátországban is csakhamar két pártcsoport képződött, egy intranzigens nemzeti irányú ellenzék és egy opportunisták kormánypárt. Az utóbbi magára vállalta a feladatot, hogy az ügyeket a status quo alapján tovább vigye, mert a nemzetközi helyzet lehetetlenné tette a nagy-horvát eszmény azonnali megvalósítását. Ezen csoporthoz csatlakoztak a reálisan gondolkozó egyének, azok, kiknek egy veréb a kézben kedvesebb, mint egy tüzök a háztetőn és a kik vérmérsékletüknél, nevelésüknél és műveltségüknél fogva visszariadtak az oly ábrándoktól, a milyenek a nagy-horvát törekvések, ha nem mindörökre, még jó sokáig maradni fognak. Az intranzigens nemzeti csoport ellenben magára vállalta azt a feladatot, hogy a népben meg fogja őrizni és erősíteni a horvát eszményt, hogy egykor, ha itt lesz a nagy leszámolás napja, a horvátok mint célutudatos nemzet, cselekedetre készen álljanak. Ezen csoport tagjainak működése terméktelennek látszott, de ők nem dolgoztak a jelennek, hanem a távol jövőnek és érthető dolog, hogy a csökönyös idealistákon kívül hozzájuk csatlakozott az egész ifjúság és hogy a kevésbé művelt elemekre is nagy befolyást gyakoroltak. Ép a könnyen felingerelhető délszláv képzeletre a nagy-horvát álmok felette nagy vonzerővel bírtak. A horvát pártviszonyoknak ezen alakulása különben épen nálunk könnyen megérthető, hisz nálunk is, ugyancsak a sajátságos közjogi és nemzetközi helyzet következtében, egy opportunisták kormánypárttal egy intranzigens nemzeti ellenzék helyezkedett szembe. A hasonlatosság odáig megy, hogy nálunk Magyarországon épen úgy, mint Horvátországban, csak meg kell kissé vakarni az opportunisták kormány férfit, hogy felszínre jöjjön a nemzeti ideálokért rajongó hazafi.

A nagy-horvát álmok magyarázza meg, mint említettük, azt a sajátságos gyűlöletet, mely a szerbek és a magyarok ellen irányul. Ezen gyűlölet mindkét fajtájára az elmúlt tizenkét

hónap tanulságos példákat nyújtott. Még jó emlékezetben van mindenfelé azon szenvedélyes összetűzés horvátok és szerbek között, melynek a horvát főváros a múlt év szeptember havának kezdetén színhelye volt; a jelen év tavaszán pedig a magyar-ellenes zavargások öltöttek Horvátország több részében aggasztó mértéket. Hiba volna azonban, ha a szerbek elleni és a magyarok elleni gyűlöletet, mely Horvátországban széles néprétegekben kétségtelenül fennáll, teljesen azonosítanók egymással, mert a két mozgalom között mélyreható különbségeket találunk.

A szerbek elleni gyűlölet maga a szerb nép ellen nyilatkozik meg. Ép úgy, mint a horvátoknak, a szerbeknek is megvannak a maguk álmaik és az a nagy-szerb ország, melyről ők álmodoznak, körülbelül ugyanazokat a vidékeket ölelné fel, a melyekre a horvátok is aspirálnak, hozzávéve még Szerbiát, Montenegrót és egy darab Ó-Szerbiát is. A két testvérnép, melynek mint említettük, *egy* a nyelvük és melyeket csak vallásuk és történelmi fejlődésük különsege választ el egymástól, féltékenyen tekintenek egymásra és részint titkon, részint nyíltan szenvedélyes harcot folytatnak egy oly medve bőréért, melyet előbb még le kell teríteni. Ép ez az ellentét volt az, mely mindeneken felül lehetővé tette azt, hogy Magyarország aránylag könnyen meg tudta tartani uralmát Horvát- és Szlavonországban; és különösen Khuen-Héderváry gróf, ki kétségtelenül a legnagyobb államférfi volt, ki valaha a báni székhelyen ült, igen ügyesen a szerbeket tette meg magyar-barát politikájának legfőbb támaszává.

A magyargyűlölet lényegesen más természetű, mert nem a magyar *nép*, mint inkább a magyar *állam* ellen irányul. Horvátok és magyarok sok tekintetben azonos vérmérséklettel, azonos jellemmel bírnak. Mindkettő katonai nép, mindkettő nyugtalan és szenvedélyes, mindkettő könnyen hevül nemzeti eszméjéért, mindkettőben hiányzik az üzleti érzék, a kitarás és méhszorgalom gazdasági téren és mindkettőnek közös sajátságuk egy bizonyos szeretetreméltó, de azért sok tekintetben igen hátrányos könnyelműség is. A horvátok és magyarok tehát igen jól megérthetnék egymást és valóban volt idő, mikor a horvátok nyíltan kimutatták magyarbarátságukat. Ilyen idő volt például a Bach-féle korszak, melyben az osztrák németesítő politika a magyarok és horvátok közt egyforma elégtelenséget teremtett és ilyen volt az 1867-iki kiegyezést követő korszak is. Ez időben magyarok és horvátok a szó

szoros értelmében testvéreknek érezték magukat, a kirakatok telve voltak képekkel, melyeken a magyar és a horvát testvéri jobbot nyújtottak egymásnak és ezek a képek behatoltak a parasztkunyhókba is, a magyar szabadelvű párt ez idő szerinti elnöke, Podmaniczky Frigyes báró, pedig még most is emlékszik arra, mily lelkesült örömmel fogadták őt Zágrábban, a mikor a kiegyezés után magyar képviselőkből álló társasággal Zágrábba rándult le. De mikor a közösen gyűlölt rendszer bukása feletti öröm és a közös elnyomatásra való visszaemlékezés megszűnt, ez a kép igen hamar módosult. Kitűnt, hogy a két nemzeti öntudatra ébredt nép törekvései mégsem állanak összhangban, a súrlódások napirenden voltak és csakhamar kifejlődött bizonyos antagonizmus, nem annyira a horvátok és a magyarok, mint inkább a horvát nép és a magyar állam között.

II. Khuen-Héderváry gróf kormányzása.

A magyar állam elleni gyűlölet okát a közelmúltban gyakran azokban a hibákban vélték feltalálhatni, melyeket *Khuen-Héderváry* Károly gróf közel húszéves báni kormányzása alatt elkövetett. Ezt a felfogást látszólag támogatta az a tény, hogy a horvát ellenzék gyűlölete az elmúlt hónapok folyamán valóban *Khuen-Héderváry* gróf *személye* ellen irányult. De ez csak egy mélyebben fekvő áramlat külső megnyilatkozási formája volt. Gróf *Khuen-Héderváry* Károly gróf horvátországi működésével, minden látszólagos sikertelensége mellett is, elsőrangú helyet vívott ki magának a monarchia államférfiai sorában. Nagy diplomáciai képességek mellett erős kézzel bír, világosan látja a dolgokat és kiváló adminisztrátor és ha igaz is, hogy Horvátországot autokrata módon kormányozta, másfelől el kell ismerni azt is, hogy Horvátországban magyar-barát szellemben másként, mint autokrata módon, egyáltalán nem lehetne kormányozni. Állását mint félig magyar, félig horvát államférfi oly kitűnően fogta fel, hogy ő is ép úgy, mint a Magyarország és Horvátország közötti viszony, a sokat szidalmazott »rendszer«, Magyarországon és Horvátországban egyaránt népszerűtlenné vált. Magyarországon, úgy látszik, azt a lehetetlen dolgot várták el tőle, hogy a horvátokból egyszerű nemzetiséget fog csinálni, olyant, a milyenek például a magyarországi tótok vagy szerbek; Horvátországban ellenben minden bántól azt kívánják, hogy csak ideiglenes helytartónak tekintse

magát Horvátország önállóságának teljes helyreállításáig és ne tegyen semmit, mi e cél elérését hátráltathatná. A kik kevésbé egyoldalulag Ítélték meg Khuen-Héderváry gróf működését, elismeréssel voltak iránta; de hisz ismeretes, hogy a közvélemény igen gyakran az extrem nézetek befolyása alatt áll, akkor is, ha ezek csak egy kisebbség nézetei. Horvátország minden előző bánja vagy a magyar állameszme szolgálatába állt és elveszítette a talajt Horvátországban, vagy a horvát törekvések támogatója volt és Magyarországgal való valamilyen összetűzésnek lett áldozatja. Khuen-Héderváry gróf azzal, hogy a középutat igyekezett betartani, képes volt közel húsz esztendőn át kormányon tartani magát. Nincs kivüle ember, ki erre képes lett volna. De azért természetes, hogy egy embernek, ki két ellentétes áramlatok összeütközés! pontján áll, lassankint fel kell emésztenie egész tekintélyét. S ez az, a mi Khuen-Héderváry gróffal is megtörtént.

Mikor *Khuen-Héderváry* gróf 1883 november havában mint fiatal, 33 éves ember kezébe vette Horvátország vezetését, oly teljesen zilált helyzetet talált, melyből kivezető út alig látszott. Ama számos közjogi kérdések egyike, melyek Horvátországban úgy, mint Magyarországon, úton-útfélen fel szoktak vetődni, összeütközést támasztott egyfelől az akkori bán, Pejacsevich László gróf és a horvát országgyűlés magyarbarát többsége, a nemzeti párt és másfelől a magyar kormány és magyar országgyűlés között. Az összeütközésre az akkori magyar pénzügyminiszter, Szapáry Gyula gróf egy intézkedése szolgáltatott okot, melyet Zágrábon még ma is személyes okokra vezetnek vissza. Történt, — úgy mondják — hogy Szapáry Gyula gróf Zágrábon keresztül utazván, itt rövid időre megállt, hogy szemlét tartson a horvát fővárosban. Büszke arisztokrata volt ő is és az volt az akkori horvát bán, Pejacsevich gróf is s így magyarázható meg, hogy egy nem épen lényeges etikett-kérdésben konfliktus keletkezett kettőjük között. Szapáry Gyula gróf elvárta volna, hogy a bán a vasúti állomáson jelenjék meg fogadtatására, Pejacsevich gróf ellenben azt követelte, hogy Szapáry, mint idegen, látogassa őt meg előbb. Mikor Szapáry Gyula gróf a bánt nem találta künn a vasúton, egyedül tett pár sétát a városban, nem a legbarátságosabb érzelmekkel Pejacsevich gróf iránt. Szeme megakadt a pénzügyigazgatóságnak tisztán horvát nyelvű címtábláin. Hazatérve, azonnal elrendelte, hogy e címtáblákat új, horvát és magyar nyelvű táblákkal

pótolják. Az egész horvát országgyűlés ebben közjogi sérelmet látott és a magyar-horvát kiegyezés azon pontjára támaszkodva, a mely szerint Horvátország területén a közös hivataloknál is a horvát nyelv tekintendő hivatalos nyelvnek, követelte a régi állapot helyreállítását. Mikor a magyar kormány nem tágitott, a zágrábi csöcselék vette kezébe a dolgot és az új cím táblákat saját elhatározásából távolította el a szokásos magyarelles tüntetések között. Hosszas tárgyalások után végül kompromisszum jött létre a magyar és a horvát kormány közt. A két nyelvű cím táblákat hivatalból ismét fölrakták, de csak azért, hogy pár nappal később a magyar országgyűlés egy határozata alapján ismét eltávolítsák. Helyettük felírás nélküli, *csak* címmel ellátott táblákat alkalmaztak, »néma cím táblákat«, a mint a horvátok azokat elnevezték. Pejacevich grófot ez a megoldás sem elégítette ki, lemondott állásáról és a kompromisszumot Bamberg báró hadtestparancsnok, mint királyi biztos hajtotta végre, a horvát országgyűlés minden pártjának élénk tiltakozása mellett.

Ily körülmények közt foglalta el állását 1883 november havában az új bán, Khuen-Héderváry Károly gróf. Helyzete igen nehéz volt. Ha a magyar kormány álláspontjára helyezkedik, a horvát országgyűlés viseltetett volna iránta bizalmatlansággal és arra a sorsra juttatta volna őt, mint két elődjét, Eauch bárót és Bedekovits Kálmánt, kiknek helyükről távozniok kellett, mert nem tudták maguknak megszerezni az országgyűlés bizalmát. Ha ellenben a horvát országgyűlés álláspontjára helyezkedett volna, két másik elődjének, Mazsuranies Ivánnak és Pejacevich László grófnak sorsára juthatott volna, kiknek vissza kellett vonulniok, mert nem fértek meg a magyar kormány nyal. Khuen-Héderváry grófnak sikerült Scylla és Charibdis közt keresztül evezni. Politikája, melyet e célból követett, igen egyszerű volt. Míg ugyanis elődjei a végrehajtó hatalom alkotmányos fejeinek tekintették magukat, kiknek az országgyűlés többségével kellett állaniok és bukniok, Khuen-Héderváry gróf kezdettől fogva úgy viselkedett, mint valami alkirály vagy kormányzó, kinek állásában nemcsak a reá bízott nép érdekeit, de a magasabb állami érdeket is képviselnie kellett. Ezt rögtön hivataloskodása elején nyíltan meg is mondta. Elődjei egyes pártok, azaz a nemzeti párt képviselői voltak, Khuen-Héderváry gróf elejétől fogva a pártok fölött tartotta magát. Nem azonosítván magát országgyűlésének többségével,

fölfelé és lefelé »lehetséges« ember volt. Természetes azonban, hogy ily körülmények között az a fonal, mely az új bánt a horvát többséggel, a nemzeti párttal összekötötte, igen vékony volt. Ő maga csak annyi eszmei közösséget talált egyik legelső beszédjében önmaga és a többség között, hogy úgy ő, mint a nemzeti párt, programjuknál fogva kötelesek a törvényt betartani. De a fonal mégsem szakadt el, sőt Khuen-Héderváry gróf igen jelentékeny módon megtudta azt erősíteni. Az eszközök, melyeket e célra felhasznált, különfélék és különböző jóságúak voltak.

Mindenekelőtt a többség programjának kiépítésére gyakorolt kedvező befolyást. Ez a többség, a horvát nemzeti párt, Khuen-Héderváry gróf kormányzása előtt maga sem tudta, hogy mit akar. Egyfelől mint *par excellence* magyar-barát és unionista párt szeretett volna működni, másfelől azonban a horvát nemzeti törekvések előtt sem zárkózott el. Mindig két széken akart ülni s ezért ismételten a pad alá került. Ez megszűnt, mihelyt Khuen-Héderváry gróf befolyása érvényesülni kezdett. Ő csinált a pártból tisztán unionista pártot, melynek legfőbb feladatává tette a fennálló magyar-horvát kiegyezés épségben tartását és megvédését. Így biztosabban támaszkodhatott erre a pártra, mint bármelyik elődje, ki magyar-barát politikát folytatni akart.

De ezzel Khuen-Héderváry grófnak helyzete megszilárdítására irányzott politikája korántsincs kimerítve. Mint az akkor hatalmának tetőpontján álló Tisza Kálmán hú tanítványa, azon Tisza-féle módszer szerint, melyet győri főispán korában jól megismerhetett, csakhamar hozzálátott ahhoz a feladathoz is, hogy közvéleményt »csináljon« magának. Az alatta állandósított választási törvény gondoskodott arról, hogy a választók száma túlnagyra ne nőjön és hogy a hatóságok el ne veszítsék a választókra való befolyásukat. Rögtön az első, Khuen-Héderváry gróf alatt végbement választások után a bán heves támadásoknak volt kitéve. Nem minden ok nélkül szemére hányták, hogy hivatalnokai útján eddig példátlan nyomást gyakorolt a választókra. A bán ezt ugyan tagadta, de mikor hozzátette, hogy »Horvátországban, hol az egyik párt a törvényes állapot mellett, a másik a törvényes állapot ellen küzd, a hivatalnokok kötelessége mintegy elő van írva«, félreérthetetlen politikai utasítást adott hivatalnokainak arra vonatkozólag, hogyan kell választásoknál viselkedniök. Az első, Khuen-Héderváry gróf

alatt eszközölt választásoknál az előző események hatása alatt még úgy is erős ellenzék vetődött össze, később azonban az ellenzék mindinkább kiszorult az országgyűlésből. Azt a pár ellenzéki képviselőt, ki mégis bekerült az országgyűlésbe, az üléseken fékeztek meg kíméletlen módon. A kisebbség ellen elkövetett erőszakoskodásokért a főfelelősség az országgyűlés akkori elnökét, Hrvat Miklóst terheli, kit azonnal Khuen-Héderváry gróf kormányra lépte után választatott meg elnöknek, közvetve azonban magát a bánt is. Jellemző arra, hogy a horvát többség miként fogta fel a parlamentarizmus elveit, a következő eset. Mivel Hrvat az elnöki székéből tiltakozott a jogpárt szerinte illoyalis felirati javaslata ellen és a párt egyik tagjának a jogosság minden látszata nélkül nem akarta megadni a szót, az 1884. évi felirati vitában irtózatossá zaj keletkezett, mely azzal végződött, hogy Hrvat 15 jogpárti képviselőt egyszerűen kizárt nyolcz egymásra következő ülésből. Ezen intézkedését, mely az ügyrend flagrans megsértése volt, Hrvat a következő, csaknem parodisztikusan hangzó szavakkal indokolta: »Beismerem, hogy eljárásom nem felel meg a létező ügyrendnek, de hozzá kell tennem, hogy azok, kik ezen ügyrendet megalkották, nem tudhatták, hogy oly képviselők fognak bejönni az országgyűlésbe, kik lármával és kiabálással, sőt ordítással lehetetlenné fogják tenni az országgyűlés működését. Azt hiszem, nem az országgyűlés létezik az ügyrend érdekében, de az ügyrend az országgyűlés érdekében és ha az ügyrend az országgyűlés létföltételeivel áll ellentétben, jobb, ha az ügyrend ellenére történik valami, mi lehetővé teszi az országgyűlés működését.« Még ugyanazon az ülésen, tehát a kisebbség kizárása után a többség módosította az ügyrendet. Az új ügyrend megengedte egyes képviselőknek 60 ülésről való kizárását és azonkívül behozta a cloturet, mely mindannyiszor alkalmazható, valahányszor egy vita három napig tartott. Ily ügyrenddel nem volt nehéz az ellenzékét féken tartani. Mikor aztán még a «sajtót is megrendszabályozták, külön törvénnyel hatályon kívül helyezvén az esküdtbíróságoknak illetékességét sajtó vétségek esetén, a bán politikája külső veszélyek ellen fel volt vértézve és a »rendszer«, mely a nép nagy részében gyökeret nem tudott verni, mesterséges pillérekkel kellőleg meg volt támasztva.

Azt a befolyást, melyre Khuen-Héderváry gróf ily módon szert tett, felhasználta arra, hogy az ellenzéki pártok törekvéseit, melyek többé-kevésbé a nagy-horvát eszmék megvalósítására

irányultak, erélyesen megzabolázza. Az ellenzéki pártok ingadozásai és belső küzdelmei ezt jelentékeny módon megkönnyítették. Khuen-Héderváry gróf hivataloskodása kezdetén Horvátországban három ellenzéki párt létezett: a Starcsevics Antal vezérlete alatt álló jogpárt, továbbá a »független nemzeti párt«, mely 1880-ban Mrazovics vezérlete alatt elszakadt a kormánypárttól és a melyhez Mazsuranics volt bán és igazságügyi osztályfőnöke, Derencsin is csatlakoztak és végül a rövid életű centrum, a melynek élén az egykori belügyi osztályfőnök, Zsivkovics báró állt. A jogpárt a magyar-horvát kiegyezést kerekén törvénytelennek és jog szerint nem létezőnek deklarálta, a független nemzeti párt törvényes utón az osztrák-magyar-horvát trializmusra törekedett, a centrum, mely csakhamar szétbomlott, a kiegyezés alapján állt ugyan, de annak támogatására törekedett. Már az 1887. évi választások folyamán a jogpárt nehéz veszteségeket szenvedett, a független nemzeti párt pedig, melyben e korban egy kiváló reál-politikus, Brlic Ignác vitte a vezérszerepet, összeolvadt a centrummal új párttá, mely nevét a független nemzeti párttól, programját a centrumtól nyerte. 1888-tól kezdve mindkét ellenzéki pártban több szakadás történt, melyek annyira gyöngítették az ellenzékot, hogy a független nemzeti párt 1892-ben okosabbnak tartotta a választásoknál jelölteket sem állítani. A jogpárt felvette ugyan a küzdelmet, de csak nyolcz embert volt képes behozni az országgyűlésbe. Öt évvel később a jogpárt szövetségre lépett a független nemzeti párttal; a két töredék együtt alkotta a:á úgynevezett »egyesült ellenzékot«, mely a legutolsó hónapok folyamán legalább a papiroson egységes párttá deklaráltatott és egységesen működik. Ez a párt középen áll az unionista nemzeti párt és a radikális »tisza jogpárt« között, mely azokból áll, kik az 1897-iki fúziót nem helyeselték és mely jelenleg Frank József vezérlete alatt három taggal van képviselve az országgyűlésen. Mindkét ellenzéki frakció a legutóbbi választásokon megsemmisítő vereséget szenvedett. De nevetséges volna, ha valaki ebből azt akarná következtetni, hogy az ellenzéki szellem Horvátországban kihalófélben van. Egy országban, melynek 62,000 választója közül 40,000 választó vagy hivatalnok, vagy a hivatalnokok befolyásától függő egyén, a választások semminemű következtetést az ország hangulatára meg nem engednek.

Khuen-Héderváry gróf legnagyobb politikai érdemeihez

tartozik az a közeledés, melyet a horvát és szerb politikusok közt létrehozott. Épen a horvát országgyűlés többsége, a nemzeti párt, Khuen-Héderváry gróf kormányzását megelőzőleg, heves ellensége volt a szerbeknek; ennek a pártnak műve volt egy iskolai törvény, mely a szerbeknek megnehezítette a felekezeti iskolák alapítását. Egyideig a szerbek arról gondolkodtak, hogy saját politikai pártot alapítsanak. Khuen-Héderváry gróf talált módot, hogy közeledést hozzon létre a két nép között, és az ő befolyására vezethető vissza, ha az összes szerbek beléptek a nemzeti pártba. Khuen-Héderváry gróf egyik életrajzírójának, Polié-nak, igaza van, a mikor azt mondja: »Ha Khuen-Héderváry gróf semmi mást nem tett volna, minthogy egy, pozitív közjogi alapon álló párttá egyesítette a horvátokat és szerbeket, már ez oknál fogva megérdemelné a történelem elismerését.« Bizonyos azonban, hogy a szerb-horvát barátkozás mélyebb rétegekbe még be nem hatolt.

Khuen-Héderváry gróf rendszerének hanyatlása a kilenczvenes évek közepén állt be. Hanyatlásának oka talán csak az volt, hogy túlsokáig tartott és túlélte önnönmagát. Eégi tanulság, hogy parlamentárisán kormányzott országban a legjobb rendszer is idővel elkopik és hasznavehetetlenné válik. Ez esett meg Khuen-Héderváry gróf rendszerével is. Az a zászlósértés, mely 1895-ben, a királynak Zágrábban tett látogatása alkalmával megtörtént, volt jele annak, hogy a rendszerben valami meglazult. Kisebb zászlósértések következtek, az országban némi nyugtalanság mutatkozott, a szerbellenes zavarok a múlt év szeptember havában élénk világitásba helyezték azt a körülményt, hogy Horvátországban a béke csak látszólagos és a tavasszal lefolyt magyarelles zavargások semmi kétséget sem hagytak fenn arra nézve, hogy egy politikai rendszer csődje előtt álltunk. Maga Khuen-Héderváry gróf is, úgy látszik, észrevette, hogy lába alatt megingott a talaj. Már a kilenczvenes évek közepén szemmel láthatólag közeledett az ellenzék felé. A nemzeti párt magyar-barát elemeit, Jelasics és Crnkovics képviselőket, kik a magyar-barátok főoszlopai voltak, Krsnjavi volt közoktatási osztályfőnököt, ki rövid kormányzása alatt kis eszközökkel bámulatos eredményeket ért el a horvát közoktatásügy és a horvát szépművészeti törekvések fejlesztése terén, Gyurkovics Györgyöt, ki a horvát képviselőknek a politika minden terén tájékozott szócsöve volt a magyar országgyűlésen és a delegációban, fokozatosan eltávolította magától és helyettük felvette

a nemzeti pártba Pliverics tanárt, ki a zágrábi egyetem közjogi tanszékéről éveken keresztül azt hirdette, hogy Magyarország és Horvátország közt nem reális, csak personalis unió létezik és ki addig az ellenzéknek volt oszlopos tagja. Szívesen felvett volna pártjába még többeket az ellenzék mérsékelt tagjai közül, de Pliverics példája nem volt biztató. Azt látta ugyanis, hogy azok a politikusok, kik hozzája csatlakoznak, csak magukban jönnek támogatására, de nem hozzák magukkal híveiket, választóikat is. Generálisokra csapatok nélkül pedig nem volt szüksége. Ha az egész középpártot megnyerhette volna politikája részére, ennek csak az lett volna következménye, hogy az ellenzéki választók mind a radikális ellenzékhez csatlakoztak volna, így az a kis fordulás, melyet Khuen-Héderváry gróf a kilenczvenes évek közepe táján megtett, nem hajtott neki hasznot, hanem az ingadozás és gyengeség látszatát keltve, inkább ártalmára vált.

Ha Khuen-Héderváry gróf horvátországi működésének mérlegét akarjuk felállítani, össze kell hasonlítanunk azokat az állapotokat, melyeket kormányrajutása alkalmával Horvátországban talált, a mai viszonyokkal. Senki sem tagadhatja, hogy ma könnyebb feladat a magyar-horvát kiegyezést Zágrábban megvédeni, mint volt a nyolczvanas évek elején. Khuen-Héderváry gróf mindig arra törekedett, hogy Deák Ferencz szellemében megóvja a kiegyezést úgy a magyar, mint horvát részről jövő támadások ellen. Ha ez a politikája teljes sikerre nem vezetett, ha nem volt képes a kiegyezés gyökereit Horvátországban megerősíteni, ha a horvát intelligencia nagy része ma sem titkolja ellenzéki érzelmeit és ha még kormánypárti egyének is magánbeszélgetésekben oly nézeteket vallanak, melyek azt bizonyítják, hogy ez idő szerint állásfoglalásuk csak oppor-tunista okokra vezetendő vissza, ez nem volt az ő hibája.

III. Magyarok és horvátok.

A magyarok és horvátok közötti jó viszonyban minduntalan beálló zavarok nagy részben arra vezethetők vissza, hogy úgy a magyar, mint a horvát közvélemény egy részében hiányzik a komoly akarat a Deák-féle kiegyezést egész épségében megtartani és megőrizni. A Magyarország részéről¹ Horvátországban követendő politika alapjait Deák Ferencz vetette meg, ki kevés kérdésben mutatta ki bölcsességét oly fényesen,

mint nemzetiségi politikájában. Ő azt a gondolatot, hogy a magyarságnak az összes, Magyarország területén élő idegen nemzetiségeket asszimilálnia kell, hogy mielőbb egységes, egy nyelvű állam legyen az országból, eleve kizárta politikája köréből, nem merev doctrinair liberalizmusból, mint a hogyan ezt ma sokan gondolják, de azért, mert helyesen ítélte meg a magyar nemzet tényleges erőviszonyait. Előtte tisztán állt, hogy Magyarországnak, ha fel akarná venni a nemzetiségeinek megmagyarosítására irányuló küzdelmet, ezzel évtizedekre, sőt talán évszázadokra le kellene kötnie minden erejét oly cél érdekében, mely utóvégre is könnyen elérhetetlennek bizonyulhatna. Deák Magyarországon egészséges reápolitikát akart lehetővé tenni és az ilyen politika érdekében akarta felszabadítani az összes erőket, ezért javasolta a kiengesztelő politikát úgy a tulajdonképeni nemzetiségek, mint Horvátországgal szemben. A tulajdonképeni nemzetiségeknek a nemzetiségi törvényben adatott messzemenő jogokat, hogy nyelvük és kultúrájuk zavartalan ápolását lehetővé tegye és hogy őket így saját érdekeik szálaival fűzze Magyarországhoz, a horvátoknak pedig, kik között a nemzeti mozgalomnak sokkal mélyebb gyökerei voltak és a hol ezen mozgalmak számára a talaj sokkal kedvezőbb volt, oda nyújtotta a közmondásossá vált »fehér lapot«, hogy önmaguk írják reá autonómiájuk kereteit. Ma az érzék ezen bölcs politika iránt egész Magyarországon kiveszőfélben van s nem egyszer lehet hallani, hogy azt, mi bizonyára mély államférfiul bölcsesség volt, nehéz hibának jellemzik. Horvátországban ép úgy, mint Magyarországon.

Horvátországban már az első alkotmányos bánnak, Rauch bárónak, oly ellenzék ellen kellett küzdenie, mely Mrazovics, Voncsina és Miskatovics vezérlete alatt a horvát autonómia kitágítását tűzte ki céljául, egészen eltekintve Starcsevics híveitől, kik a kiegyezésről egyáltalában nem akartak tudni semmit. A magyarok elleni izgatások megmérgezték a közvéleményt, barátságos viszony magyarok és horvátok közt nem tudott kifejlődni. Mindez hiba volt, oly hiba, melyért a horvát-ság viseli a felelősséget.

De másfelől el kell ismerni, hogy Magyarország sem ragaszkodott mindig szigorúan a Deák-féle politikához és Horvátországgal szemben oly politikát követett, mely a legjobb siker esetén sem hajtott volna az országnak hasznot, mely azonban folyton folyvást elmérgesítette a hangulatot. Kissé nehéz azokat

az apró tűszúrásokat felsorolni, a melyekkel a magyar kormányok Horvátországot minden ok nélkül ingerelték. Egyszer magyar postautalványokat hoztak forgalomba, melyeknek szövegét Horvátországban senki meg nem érti, bár a kiegyezés értelmében a közös hivatalokban horvát területen a horvát nyelv a hivatalos nyelv. Máskor valami közös hivatalon alkalmaztak magyar felírást, még máskor valahol piros-fehérvörös zászlót tűzettek ki, vagy piros-fehérvörös postaszekrényeket alkalmaztak, mit a horvátok, tekintettel arra, hogy a törvény Horvátország területén a horvát piros-fehér-kék színeket elismeri, nagy sérelemnek róttak fel, s így ment ez tovább évről-évre. Sajnos, hogy az ilyen apróságok Horvátországban izgalmat keltettek, de a jog a horvátok részén volt, a mit bizonyít az is, hogy a legtöbb esetben az ilyen intézkedéseket vissza kellett vonni. A magyar államra ily körülmények közt ez a politika folytonos megszegyenítő blamage-okkal járt, de hasznos a legjobb esetben sem lehetett volna. S mindehhez hozzájárul, hogy a Magyar Államvasutak képében tisztán magyar intézményt plántáltak be Horvátországba azzal a kimondott szándékkal, hogy ez képviselje Horvátországban a magyar állameszmét. Az Államvasutak tisztviselői, kik naponta érintkeztek a horvát néppel, a legutóbbi időig még akkor sem beszéltek horvátul, ha bírták a horvát nyelvet, de a legtöbb hivatalnok nem is értett horvátul és én magam tanúja voltam egyszer annak, hogy egy kis szlavóniai állomáson a vonat indulását kellett jelentékenyen késleltetni, mert a vonatvezetők nem tudták megértetni a parasztosztályhoz tartozó néhány utassal, hogy mikor és hol szálljanak be a vonatba. A magyar államnak ezek az apró kicsinyeskedések semmi hasznot nem hajtottak, Horvátországban ellenben felháborodást, szenvedélyes gyűlöletet és izgatottságot keltettek.

Másik oly vonása a magyar politikának, mely a horvátokat a magyaroktól elidegenítette, az a gazdasági politika volt, melyet Magyarország Horvátországgal szemben követett. Magyarország e részben céltudatosan járt el. Határozott szándéka volt, hogy Horvátországot gazdaságilag függésben tartsa, mert attól félt, hogy egy erős Horvátország sokkal hamarabb vonhatná ki magát a magyar befolyás alól. Így Horvátországtól lehetőleg megvonták az ipari vállalatokat, nehézségeket támasztván, ha horvát vállalat folyamodott állami kedvezményért, nem építették ki azokat a vasutakat, a melyek a horvát fatermékek értékesítésére szükségesek volnának, oly vasúti tarifákat állí-

tottak fel, melyek mellett a fa Felsőmagyarországról és a liszt Budapestről olcsóbban juthatott Fiuméba, mint a szlavóniai fa vagy a zágrábi liszt, összeszorították Horvátország autonóm budgetjét és lehetőleg oda törekedtek, hogy gazdaságilag függésben tartsák Horvátországot Magyarországtól. Kitűnő példa arra, mily mostohán bántak el a magyarok Horvátországgal, a legutóbb beterjesztett beruházási javaslat. E javaslat értelmében tudvalevőleg 246 millió korona fordítandó beruházásokra, Ez összegből Horvátországra, mely a beruházási kölcsön kamataihoz körülbelül 7 százalékkal fog hozzájárulni, nem egészen 2¹/₂ millió korona, tehát csak *egy* százalék esik, t. i. 1 millió a Száva szabályozására, 1 millió a Dráva szabályozására (mely azonban közös érdek, mivel a Dráva határfolyó Magyarország és Horvátország közt) és 200,000 vagy 300,000 korona a zágrábi pályaudvar kiépítésére. Első pillanatra, igaz, sok szól magyar szempontból az oly politika mellett, mely Horvátországot gazdaságilag függésben tartja Magyarországtól; de a dolgot visszajáról is tekinthetjük. Ez a politika ugyanis teljesen meggátolja, hogy Horvátországban önálló, erőteljes középosztály keletkezzék, mely befolyását konzervatív irányban vethetné latba. Horvátországban ma néhány földbirtokoson kívül alig van ember, kinek vagyona van, ennélfogva ezeken és pár hivatalnokon kívül senki sincs, kinek valami elveszíteni valója volna, ha zavarok ütnek ki. Ez természetszerűleg maga után vonja, hogy Horvátországban nincs senki, ki komolyan iparkodnék az izgatott embereket megnyugtatni. Ha Horvátországban erőteljes birtokos középosztály léteznék, melynek érdekében áll, hogy az ország hitele ne veszélyeztessék, sokkal kevésbé hamar határoznák el magukat a horvátok is utczai zavargásokra és lázadásokra. További hibája annak a gazdasági politikának, melyet Magyarország a horvátokkal szemben követ, az, hogy a horvátok hátramaradásuk következtében elkedvetlenednek és hogy más higgadtan gondolkodó elemek is arra a meggyőződésre jutnak, hogy Horvátország gazdasági érdekeit a mai állapot mellett megóvni nem lehet. Magyarországra nézve nem jelentett volna nagy áldozatot, ha az országház építésénél munkában részesítettek volna néhány horvát munkást is, pl. asztalosokat, kiknek Horvátországban jó hírnevük van, — hisz a parlament a horvátoké is. Az ily jóindulat Magyarországnak nem került volna semmijébe, Horvátországban pedig jó és kibékítő hatást tett volna. Hogy az ily apróbb szívességekre nem gondolunk, míg

minden alkalmat felhasználunk arra, hogy valamely hézagos vagy nem kellően világos törvényes intézkedésből előnyt srófoljunk ki a magunk részére, oly politika, mely csak a horvát ellenzék malmára hajtja a vizet.

Magyarországon úgy mint Horvátországban végét kell annak vetni, hogy a lármás provokációkat valaki hazafias tetteknek tekintse. Ma azokat, kik Magyarországon bizonyos mértékig a horvátoknak adnak igazat és azokat, kik Horvátországban a magyar kormány politikáját támogatják, némileg hazaárulóknak tekintik. Pedig az igazi hazafiság még jó soká azok részén lesz, kik komolyan iparkodnak elhárítani azokat az akadályokat, melyek a magyarok és horvátok közti jó viszony megteremtésének útjában állnak. Ha mindkét részről meg lesz a kiegyezés loyális betartására irányuló törekvés, meg fog szűnni az a csökönyös gyűlölet is, mely ma a horvátokban a magyarok ellen fennáll. Ez a gyűlölet a gyengének gyűlölete az erősebb ellen. Tőlünk függ első sorban, hogy ez a viszony megszűnjék és átalakuljon a patronus és védencze közötti barátságos viszonynyá. Ha azonfölül gondoskodás fog történni, hogy a Magyarország és Horvátország közötti közlekedés élénkebbé váljon, ha minden évben néhány horvát fiatal embert stipendiumokkal ki fognak küldeni Magyarországra, hogy magyarul tanuljon és ha viszont néhány magyar is annyi fáradságot fog venni magának, hogy horvátul tanuljon, ha azon számos társaskirándulás közül, melyek évről-évre tanítók, tanulók, egyetemi hallgatók stb. számára rendeztetni szoktak, néhányat Magyarországból Zágrábba és Horvátországból Budapestre fognak irányítani, ha keresni fogják mindkét részről az érintkezési pontokat egymás között, akkor a két nép közt jelenleg uralkodó bizalmatlanság is barátságosabb érzelmeknek fog helyt adni.

Horvátországnak *mutatis mutandis* az a helyzete Magyarországgal szemben, mint Magyarországé Ausztriával szemben, és azonos sok tekintetben történelmi fejlődésük is. Horvátország a harminczas-negyvenes években kezdett öntudatra ébredni, körülbelül ugyanakkor, mint Magyarország. Az akkori hazafias mozgalom ép úgy irányult kezdetben öntudatlanul, később mind tudatosabban Magyarország ellen, mint a magyar mozgalom Ausztria ellen. Az a függetlenségi nyilatkozat, melylyel Horvátország el akart szakadni Magyarországtól, megtalálja pendant-ját a debreczeni országgyűlés 1849 április 14-ki füg-

getlenségi nyilatkozatában. A mint Magyarországon Kossuth Lajost istenítették, úgy ünnepelték a Dráván túl Jellasicsot. Mikor 1867-ben az alkotmányos rend helyreállt, a pártok Magyarországon és Horvátországban hasonló szempontok szerint különültek el, t. i. abból a szempontból, hogy miként fogták fel az Ausztriához, illetve Magyarországhoz való viszonyt. Az uniónista horvát nemzeti pártra ugyanaz a misszió várakozott, melyet Magyarországon a szabadelvűpárt vállalt magára. Mindkét párt oly frakcióval találta szemben magát, mely a közjogi radikalizmust tűzte zászlajára. A két szélsőpárt között Magyarországon úgy, mint Horvátországban kiegyezési alapon álló, tehát kormányképes középpártok keletkeztek, de egyiköket Tisza Kálmán, másikat Khuen-Héderváry Károly gróf gátolta meg erőszakkal érvényesülésükben. És nem a legjelentéktelenebb analógia Magyarország és Horvátország közt az az aránytalanul nagy fontosság, melyet úgy itt, mint ott a közjogi és nyelvkérdéseknek tulajdonítanak és a mely sem itt, sem ott nem tur meg semminemű érdeklődést egészséges reálpolitika iránt.

Mi azt hisszük, hogy tudjuk, mily hibákat követett el Ausztria velünk szemben. Őrizkedjünk attól, hogy most ugyan-ezeket a hibákat mi kövessük el a horvátokkal szemben.

Dr. Gratz Gusztáv.

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ÁLLAMBÖLCSELETE.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Nagy igazságot hangoztat *Engels*, a szocializmus klasszikus írója, mikor *Dühring* elleni polémiájában azt a tételt állítja fel, hogy a modern szocializmus győzelmű öntudata nem a könyvmolyoknak a jogról vagy jogtalanságról való vélekedésén, hanem — hogy mi e tétel rekapitulálása alkalmával *Pikler Gyula* terminológiáját használjuk — célszerűségi belátáson alapszik, mely e viszonyok terén is vaskövetkezetességgel tör magának utat.

Mint halvány sejtelem dereng elsőben a szocializmus követelte közgazdasági berendezések szükségszerű volta a kizsákmányolt proletároknak, hogy az élet küzdelmeinek próbakövének keresztül lassan-lassan meggyőződéssé szilárduljon. Meggyőződéssé, mely zászlóvá válik apostolainak kezében, hogy hadsereget gyűjtsön a jövő küzdelmei számára.

A jogfejlődésnek ma már nem ismeretlen princípiuma, hogy a társadalmi helyzetben s a jogintézményekben érzett és tapasztalt visszasságok csupán a mozdító erőt adják, mely a társadalmi konfigurációnak meg nem felelő állapotok megváltoztatását involválja, de az utat, a melyen át az átalakulás történik, a konkrét társadalom gazdasági és kulturális niveauja szabja meg.

Nem szükséges itt ezt a maximát tüzetesebben illusztrálni. A napjainkban szemünk előtt lefolyó úgynevezett vérnélküli társadalmi küzdelmekben épúgy az egymással harezban álló

* *A történelmi materializmus állambölcselete.* Írta dr. Jászi Oszkár. Budapest, 1903. VIII és 152 lap 8». (Társadalomtudományi Könyvtár, 3. sz.)

társadalmi osztályok kulturális foka adja meg a jövő eszményét, a mely felé egymás mellett, egymás irányát keresztezve, vagy egymással szemben lázas szenvedélylyel, vagy lassú kitartó munkássággal törnek, mint a legvéresebb forradalmakban, melyeknek fázisait a felszínesen szemlélő kiszámíthatatlan véletlennek hajlandó tekinteni. Holott a francia forradalom egész történetén épügy végig vonul, mint irányelv az enciklopedisták tanítása, mint a commune korszakának eseményein *Saint-Simon*, *Proudhon* és társaiknak eszméi.

A mai kor legintenzívebb társadalmi áramlatainak irányító eszméit az újabb idők szocialista íróinak műveiben kell keresnünk. Ezek közt is *Engels* útmutatása szerint igazodva nem azokban a művekben, a melyek a mai társadalom viszátságait, a gazdasági berendezkedés igazságtalanságát ostorozzák, mert ezek legfőlebb, ha megfelelő tenorban szólnak, az uralkodó osztályok altruizmusát mozgathatják meg, avagy a proletárokkal éreztethetik még erősebben helyzetük nyomorúságát, vagyis az előbbi esetben mint palliatív szerek, az utóbbi esetben pedig mint villamos condensatorok működhetnek.

A társadalmi és gazdasági fejlődés útját azok a gondolkodók jelölik meg, a kik a társadalmak életének törvényeit kutatják s azt az összefüggést, vagy jobban mondva kölcsönhatást világítják meg, a melyben a különféle társadalmakban a gazdasági és kulturális állapotok a jogintézményekkel állanak. Ezek a gondolkodók ajándékozzák meg az emberiséget a társadalmak dinamikájának törvényeivel. Ők mutatnak rá, hogy a konkrét társadalmi állapotok miféle gazdasági viszonyokkal s mily természetű politikai hatalmi egyensúlylyal vannak kapcsolatban. Hogyan hat ezek közül bármelyiknek megváltozása a többire? s miként idéz elő bennük oly modulatiókat, melyek további mozgalmakkal járnak, a kulturális fejlődés?

E problémákra vonatkozólag is előtűnedeznek a tudományos tételek, a melyeknek azonban csak hozzávetőleges megállapítására is az empirikus kutatás a múlhatatlan alapfeltétel.

Az empirizmus számára óriási feladat nyílik e téren. Az egész múlt, mióta ember van ezen a földön s minden a mi itt emberi alkotás. Ide értve úgy a technika mai összes eredményeit, mint az eszméknek stringensebb értelemben vett, de azért határtalan birodalmát. Mindezeknek az összesége adja a kultúrát, a mely elsőrendű determinens a társadalmak dinamikájában.

A gondolkodó emberiség előtt lassan bontakoztak ki a kezdet misztikus ködéből a természet valóságai s még csigaszerűbb lassúsággal — a történelem előtti idők megszámlálhatatlan éveinek végtelen során át — e valóságoknak egymással való összefüggése.

Önmagától értetődő tehát, hogy mennyi idegen zavaros impressziótól kellett az emberi felfogásnak megtisztulnia, míg az oly közvetlen közléről érintő társadalmi kérdésekben csak némileg tisztán, elfogultság nélkül kezdett szemlélődni, a minek ismét természetes következménye, hogy csak lassan kezdték megközelíteni a probléma csomópontját. Ha a régebbi írókat lapozzuk, látjuk, hogy teljesen a theologiai felfogás békóiban vannak, még abban az időben is, mikor már a természet-tudományok kezdték magukat a biblikus irány alul emancipálni. Mikor az asztronómia már magáénak vallotta *Galileit* és *Keplert*, a chemia *Liebiget*, a társadalmi kérdések tudománya még mindig vagy a létező viszonyok számára gyártott iparszerűleg mesterséges indokolást, vagy zabolátlan fantáziával mondott a felnőtt éhes gyermekek elcsitítására és elaltatására utópisztikus meséket. Ha a múltak történetét kutatta, ott a fáktól nem látta az erdőt, az emberektől az emberiséget. Írtak krónikákat versben és hőskölteményeket prózában könyvtárszámra, olvashatunk bennök a fejedelmek czivódásairól, a katonák kegyetlenkedéseiről s a diplomaták furfangjáról, de a népekről, a nemzetekről vajmi keveset.

Nebukadnezárról, a ki Dániel prófétát az oroszlánbarlangba vetette, vagy Menelaosról, a kinek feleségét megszöktették, minden tíz éves gyermek kimerítő adatot tud mondani, de hogy hol csinálták az első baltát, az első ekét, honnét került a betüvetés, vagy a számok tudománya, milyen volt az őskori ember élete, arról a jóval nagyobbak is hallgatnak.

Annál kevésbbé jutott valakinek egyhamar eszébe az a kérdés, hogy mily következményekkel jár a kőbalta, vagy a faeke feltalálása? Pedig kétségtelen, hogy az emberiség sorsára hasonlíthatatlanul fontosabb volt, mint a marathoni ütközet.

Nem pedagógiai értekezést akarunk azonban írni, sem nem a történetírás művelőinek akarunk irányokat jelölni, hanem a nézőpontokat óhajtjuk fixírozni, a melyekből a történelmi materializmus írói, főleg a klasszikusok: *Marx* és *Engels*, a kikkel *Jászi Oszkár* ez év elején megjelent művében az

állambölcselet szempontjából első sorban foglalkozik, az emberiség eddigi küzdelmeit és pályafutását tekintik.

Pontosabban körülvonalozva annak az álláspontnak szabatos megjelölésével akarjuk kezdeni mondanivalónkat, a melyből a történelmi materializmus, mely első tudományos alapja volt a szocializmus törekvéseinek, a világot tekinti.

Erre nézve nem szükséges messze keresnünk. Szerzőnk könyve elején kellő világossággal s mindamellett praecis tömörséggel megadja Marx „*Zur Kritik der politischen Oekonomie*” műve alapján a keresett kiinduló pontot.

E kiinduló pontot Marx a gazdasági viszonyokban keresi. Az élet szerinte ugyanis első sorban állati szükségletek kielégítéséből áll, a melyekhez szükséges javakat, a táplálékot, lakást, ruházatot már a történelem előtti időben termelés útján állítja elő a társadalom. Az az összefüggés, a melyet a termelés a társadalom egyes tagjai közt létesít, szükségszerű, mert nem akaratküzből, hanem anyagi termelési erőktől függ. Ez az a fundamentális viszony, melyen minden más felépül. A társadalom tagjainak a javak előállítására céljából létrejött összeköttetései az ideák világában is kikristályosodnak s mint eszmei kötelék jogviszonyok gyanánt jelentkeznek.

A termelési, vagy más oldalról megnevezve, a magánjogi viszonyok azok, melyek meghatározzák a konkrét társadalmak politikai, szocialis és kulturális életét, ideértve az individuális öntudatot is.

Ez az állapot azonban, a melyet valamely konkrét gazdasági viszonyok bázisa nyújt, nem örök. A fejlődés folyamán a társadalom anyagi termelési erői ellentétbe jutnak a létező termelési (*id est* magánjogi) viszonyokkal s ezeket átalakítják. Az átalakulás útja az *osztályharcz*, a melynek révén a termelés más alakulatot ölt, a mi a jogi felfogás világában úgy hangzik, hogy a magánjog egy nagyobb fejlődési fázison ment keresztül.

A jogi felfogás azonban csak egyik jelentkezési módja az eszmék világában azon tüneményeknek, a melyek a gazdasági életben — a melyet Marx egyedül tekint élő valóságnak, — nyilvánulnak.

A gazdasági élet minden ilyen átalakulása mély nyomokat hagy az ideológiának minden megvalósulási formájában. A vallás, a filozófia, a politika s a művészet mind átveszik a dolgok megváltozott rendjét s ép oly természetesnek kezdik találni, mint találták előzőleg az előbbbit.

Óva int *Marx* attól, hogy az átalakulások korszakát az akkor élő írók, tudósok és művészek műveiből ítéljük meg. Mert ha ki is küszöböljük a megrendelésre készült támadó és védő cikkeket, fejtegetéseket és teljesen oldalt is hagyjuk őket, a teljes objektivitásra törekvő eszmei művek is abban az erendendő gyarlóságban szenvednek, hogy abban a légkörben élnek, a melyről hű képet akarnak adni, holott hiányzik az az archimedesi pont, a mely őket — ebből a világból kiemelkedve — oly semleges pozícióba juttassa, hol érdekeltségük megszűnik s így feltétlen elfogultság nélkül látnak és ugyanígy adják át a látottakat a későbbi korszakoknak.

Az írók a maguk életköréből látják a világot, a társadalmat és a viszonyokat, újat belevinni nem tudnak, csak a meglévők összeköttetését tudják variálni, mikor a megoldandó problémákon tanakodnak, a melyek szintén a meglévő viszonyok komplikációiból állanak elő.

Épen azért *Marx* az eszméket secundaer jelenségnek tartja, a melyeket valóságnak az emberi gondolkodásban való visszatükröződése teremt s a melyek azután önállósulnak, de az alap a materiális valóság.

Ez a kiinduló pont egyszersmind a kulcs, a melyben *Marx* az emberiség eddigi küzdelmének tökéletes magyarázatát keresi.

A gazdasági, más szóval magánjogi viszonyok különbsége az oka a történelmi korszakok szembeötlő változatainak. A gazdasági viszonyok átalakításáért vívott küzdelmek hidalják át az egymástól különböző korszakokat, a melyeknek egymásutánja az emberi fejlődés útvonulát jelzi.

A gazdasági pozíciókban rejlő hatalom politikai tényezővé válik s politikai befolyását viszont arra használják ki, hogy a kiváltságoltak magánhatalmi viszonyait, gazdasági előnyeit megerősítse. A gazdaságilag elnyomottak politikai jogokat iparkodnak szerezni, hogy ezáltal a magánjog megváltoztatásához utat leljenek. Ha viszont ezt elérték, ismét a kedvük szerint átalakított magánjogban rejlő bázisokat használják fel politikai hatalmuk megerősítésére. Ebből állanak a jelen küzdelmei, ebből állott a múlt története.

De beszéljünk konkrété s kezdjük ott, a mikor az ősapáknak már volt annyi eszük, hogy gazdaságosabb a hadi foglyot megtartani rabszolgának, mint felemészteni. Bizonyos, hogy erre a meggondolásra a kényszerűség vezette őket. Kétségtelen,

hogy már kezdettek fogyni — trópusokban szólva — a fókák s az ősapák kénytelenek voltak áttérni a nomád, majd — dióhéjba gyűrve össze a korszakokat, mint a biblia napokba a világ kezdetének aeonjait — az agrikultur életre s ehhez erő s munka kellett, a mit a rabszolgák szolgáltattak.

A római jog dogmatikusan kifejlesztett szisztémában szól a rabszolgákra vonatkozó viszonyokról s benne egy specziális gazdasági állapot, egy különleges termelési rend nyer ideologikus megtestesülést. Ez a termelési rend mondhatjuk az ősemberiség általános termelési rendje volt, melyet a műveltnék nevezett társadalmakban is csak a múlt évszázadban sikerült az Unió északi államai győzelmei folytán névleg megszüntetni.

Nincs tervünk a rabszolgaság megszűnésének okait a történelmi társadalmak során végigfejtetni, csak a legutóbbi kor eseményeire fordítva szemünket, kétségtelen, hogy *Marx* gazdasági álláspontja itt beválik. Mert az Unióban merőben gazdasági okok vezettek úgy a rabszolgaság megszüntetésére, mint ezt megelőzőleg az e végből folytatott háborúra. A rabszolgaság ugyanis az északi államok intenzív gazdasági életével nem fért össze. Vagyis »a fejlődés bizonyos fokán a társadalom anyagi termelési erői ellentétbe jutottak a létező termelési viszonyokkal, azaz a fennálló jogviszonyokkal«, — hiszen a jog biztosítja a társadalom akaratának végrehajtására, rendelkezésre álló erőkkkel a gazdasági életben a kooperációt — melyeknek keretében eddig működtek. Ez által a termelési viszonyok, vagyis a büntető törvénykönyvekkel féltve őrzött úgynevezett jogrend megváltoztatására való törekvés lépett mind magasabb fokra s ellenállásra találván, bekövetkezett a szociális forradalom, észak háborúja dél ellen, melyben a gazdasági fejlődés folyamán előbbre jutott északi államok győztek s a rabszolgaságot megszüntették.

Vegyük a másik társadalmi halmazállapotot: a jobbágy-ság korszakát. Ez annyira közelfekvő, hogy talán fejtegetni sem kell bővebben, hogy a jobbágyok felszabadulása merőben gazdasági okokban rejlik. A ki kételkedik, annak ajánlhatjuk nálunk egy klasszikus tanúnak, *gróf Széchenyi Istvánnak* az iratait. Széchenyi István irataiban mindenütt és főleg hazánk gazdasági elmaradottságát hangoztatta s okát a jobbágyi intézménnyel összefüggő magánjogi viszonyokban kereste s azok megszüntetésétől várta az ország sorsának jobbrafordulását, ellenben a közjogi gravamenek feszegetésétől nem várt orvos-

lást. Széchenyinek igaza volt. A jobbágyság intézményét fenntartó társadalom gazdaságilag nem állhatott meg a versenyben a többi társadalommal, a mely megszüntette volt. A jobbágyság rendszerében működő termelés túlnőtte a keretet s bilincscsé vált számára, a melyet le kellett ráznia a társadalomnak, ha nem akart elpusztulni. A mi a helyzetet nehezzé tette, az nem volt itt sem egyéb, mint a mit a fentebbi abstrakcióban elmondottunk. A gazdaságilag kiváltságoltak felhasználták e pozíciójukat a politikai hatalom elnyerésére s kezükben lévén a legislatio gépezete, a hozott törvényekben lánczokat vertek a jobbágyságra úgy, hogy sem a polgári, sem a politikai jogok terén helyzetükből ki ne emelkedhessenek. Mikor azután szűkké vált már számukra az a társadalmi keret, melybe őket a kiváltságoltak beerőszakolták s mindazáltal a hatalmon levők nem engedtek, bekövetkezett (Franciaországban) az explosio.

Az elnyomottak egyszerre birtokába helyezték magukat a politikai hatalomnak, hogy átalakítsák a régi magánjogot s helyébe léptessék a *Code civil*-t s ezzel romba döntsék a régi gazdasági viszonyokat, a régi termelési rendet s teremtsenek helyébe egy újat. Nálunk szintén a politikai hatalom megszerzése volt az első, hogy ezúton legislatív alapon alakítsák át a gazdasági állapotokat. A különbség az, hogy nálunk nem volt szükség fegyveres közbelépésre, mert a konzervatívok a végső percekben számot vetettek a reájuk nézve épen nem biztató külpolitikai helyzettel s az engedékenység terére léptek.

A jobbágyság felszabadításával állott elő az a conglomeratio, a melyet Marx *polgári társadalomnak* nevez, a melyben az osztályharczban a tőke és a munka válnak ellenfelekké. Ezeknek a harczzonaloknak a megalakulását is ugyanúgy magyarázza, mint az előbbi kettőét. Tudniillik azzal, hogy a polgári társadalom termelési rendje, vagyis magánjogi viszonyai szűkké kezdenek válni a bennük működő termelési erőkhöz képest. Nevezetesen termelésre alkalmas természeti javak hevernek felhasználatlanul s munkáskezek vannak tétlenségre kárhozthatva, holott nincs a javaknak oly nagy bőségében a társadalom, hogy a mai igazságtalan jövedelemeloszlás szerint minden ember megkapja a szükséges minimumot. Ezen heverő termelési erők szabad működése érdekében tehát a keret tágítására és a rendszer megváltoztatására kerül a sor. Ezt a tételt ez alkalommal bővebben nem fejtegetjük. Hiszen *Marx* egész életét és irodalmi működését tulajdonképen ennek a princípiumnak kidolgozására

és megvitatására szentelte. *Jászi Oszkár* művének további taglalásában tehát tulajdonképpen bővebben e kérdéssel foglalkozunk. Ez alkalommal csupán — mint említettük — csak a nézőpontot akartuk kijelölni, a melyből a történelmi materializmus a világeseményeket szemléli.

Hozzá tartozik még ennek kiegészítéséhez egy tekintet az ideológiai formákra, a melyben a gazdasági átalakulások jelentkeznek.

Utaltunk már rá, hogy a rabszolgaság mily dogmatikusan kifejlesztett rendszert ért el a római jogban. De közismertű, hogy a keleti népek vallásában és irodalmában is a rabszolgaság egész természetszerűnek tekintetik s csak a keresztény propagandában látjuk a rabszolgaságnak elvi perhorreszkálását. Jóllehet e rabszolgaszabadító keresztényeknek későbbi utódai minden különös lelki furdalás nélkül hurcolták Afrika feketéit az újonnan felfedezett Amerika szűzföldjeire, hogy verejtekükkel és vérükkel áldozzanak az akkori (természetesen szintén féltve őrzött) jogrend dicsőségének.

A jobbagység, mint intézmény szintén befészkelte magát az eszmék világába s a középkor legkiválóbb gondolkodói és humanistái teljesen rendjén valónak tartották csakúgy, mint a hinduk a kasztrendszert. Legfeljebb s elvétve kíméletességet s altruisztikus érzéseknek nyilvánulását látjuk itt ott nagy helylyel-közzel, mint nálunk Mátyás királynál, a kire azután hamarosan ráduplázott a Dózsa-égető Szapolyai, — de magának az intézménynek kárhóztatására mindaddig nem bukkanunk, míg a gazdasági viszonyok nem követelik.

Ekkor állanak elő az írók, a jogászok és filozófusok. Ekkor jó Rousseau, ekkor jönnek a liberalizmus jelszavai, a *droits de l'homme* forgalomba. Ekkor írnak köteteket és könyvtárakat tele az emberi egyenlőségnek természeti, vallási, jogi és filozófiai alapon való bebizonyítására, de azelőtt nem. Majd átmegy a küzdelem a publicisták pennájára s hirdetik mind máig a népszabadság, a polgári jogok követelményeit, mert még mindig útban találják a feudalizmus törmelékeit és barrikádjait s köztük még mindig lelnek olyanokat, a kik a múltak letűnt korszakát akarnák visszaidézni.

Ellenben a rabszolgaságot ma már senki sem támadja, mert nem aktuális.

Belevegnyül e helyett az eszmék harczába a proletárok hangja. Ugyanúgy emelkedik vezérmotívummá e hasonlíthatat-

lan orchestrum muzsikájában, a mint az volt előzőleg a liberalizmus harci riadója, a melynek hangjai mellett a rendiséget és jobbgyságot döntötte a haladó korszellem romba. Az egyház — mint az amerikai ültetvényes, midőn tüzet gyújt a prairie-égés ellen — hadrendbe állítja a keresztény szocializmust s az ez alapon szervezett legényegyleteket, a pápa encziklikákban szól a szociális kérdésekről, Tolsztoj a vallás nevében ítéli el a polgári társadalmat, az irodalomban megjelennek a munkás tehetetlen vergődését, kétségbeesett nyomorát festő és elemző művek, Hauptmann Gerhardt, Zola Emil, Gorkij. A közönség kénytelen a munkáskérdésről tudni, mert látja írásban és képbén, ábrázolatokban és a színpadon, a jogászok megállapítják a munkaadó felelősségét s folyik a nagy küzdelem minden vonalon.

Ezt a perspektívát nyújtja a *Marx-féle* alapgondolat. Nem véltük feleslegesnek, ha kissé bővebben megvilágítani iparkodtunk ezt az oldalát a történelemnek, a mely a *Marx* látószögletéből nyílik, hogy csak ezután foglalkozzunk tüzetesen az erről írt művel s annak kapcsán magával a történelmi materializmus felfogásával.

(Folytatása a jövő számban.)

Kégl János.

TERMÉSZET ÉS TÁRSADALOM.

A föladatot, a melyre *Somló* Bódog könyvével* vállalkozott, ő maga az előszóban így körvonalozza:

„A jelen tanulmánynak nem célja, hogy ez ősrégi probléma (*laissez-faire* vagy proiekczióanalízis?) modern formájának egyik vagy másik irányban való megoldásához érveket hordjon össze, hanem tisztán az állami beavatkozásnak *a társadalmi fejlődés természet folyamatában való helyét és természettudományi jelentőségét* akarja megállapítani; nem politikai vitákat, hanem *az állami szabályozás lélek- és élettana* akar lenni.”

Kétségtelenül egyike a társadalomtudomány legsürgősebb kérdéseinek. A természettudomány a tizenkilencedik században tökéletes forradalmat élt át. Darwin tanai nézeteinket az állat- és növényvilág keletkezéséről és fejlődéséről gyökerestül fölforgatták és az embernek is új helyet és jelentőséget utaltak ki a természetben. A »létért való küzdelem«, a »kiválasztás« és egyéb darwinisztikus fogalmak valóságos közhelyekké lettek, a teremtés tanai és az azokból kiinduló vallások erős rázkódást szenvedtek. Úgynevezett természettudományi gondolkodás, természettudományi világnézet lépett állítólag helyükbe.

Keletkezett az embernek új természettana. A »teremtés ura« lesülyedt egy származási tábla utolsó alakjává s a közbeeső fokozatokon oly természeti lényeket találunk, a melyekkel hogy valamelyes közössége volna, az ember azelőtt nem is képzelte. A természetben működő isteni előrelátás és gondviselés helyét az új természettudomány kegyetlen és vak természeti erővel töltötte be és nem kételkedett, hogy az ember,

* *Állami beavatkozás és individualizmus.* Írta *Somló* Bódog. Budapest, 1903. X és 185 l. 8°. (Társadalomtudományi Könyvtár, 2. k.)

ezen egyszerű szem a fejlődés nagy lánczában, szintén alá van vetve hatalmuknak.

Ha azonban az új természettudományi megismerésnek hatását a tudomány egyéb ágaiban keressük, azt kell látnunk, hogy az igen csekély. És különösen a társadalomtudomány az, a melyet az új természettudománynak — és benne az ember új fölfogásának — ásója alig érintett.

E föltűnő jelenségnél nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy bizonyos jelenségek megfigyeléséből levont tanok nem vihetők át egyszerűen a jelenségek más körének tudományára, hogy bizonyos tudományágban alkalmazott tudományos kutatásmódszerek alkalmatlanok más tudományág igazságainak megismerésére. Az emberi tudásnak sok ága van, de azért a tudomány mégis csak *egy*. Bármely új igazság nyílt meg számunkra a megismerés bármely területén, módosítólag kell hatnia a tudás egyéb ágaira is. A természettudomány nagy forradalma, a melyből új ember született, lehetetlen, hogy érintetlenül hagyja a másikat, a tisztán ember-tudományt, az emberek együttélésének törvényeit kereső társadalomtudományt.

A kik az új természettudományi fejlődés-elméletet a társadalom fejlődésére először alkalmazták, nem szociológusok, hanem természettudósok voltak. Ez az egyik oka annak, hogy a társadalomtudomány igen kevésbé termékenyült meg a természettudománytól; a másik, hogy a mennyiben az új elméletet a társadalomban is érvényesnek állították, ez kevésbé történt tudományos, mint inkább politikai célzattal. A szocializmus »egyenlősítési« tendenciái ellen vélték a kiválasztás és az erősebbek győzelmének tanában hathatós fegyvert találni. Nyilvánvaló, hogy a politikai irányok közötti küzdelemből, a melybe a tudományt belevonszolták, gyarapodás nélkül csak a tudomány kerülhetett ki.

A darwinizmus és szocializmus körüli vita megindulásának körülményei már kedvezőtlen auspicziumokat jelentettek a tudományra. Virchow volt az, a ki a német természettudósok és orvosok 50. gyűlésén, 1877-ben, Haeckel-nek lelkes darwinisztikus propagandáját azzal akarta megakasztani, hogy rámutatott arra a barátságos kapcsolatra, a mely a szocializmus és a darwinizmus közt szövődött. A politikai szempontoknak bevittele a természettudományba a leghelytelenebb irányba terelte a vitát, a melyben azután, mondhatni egészen máig, tisztán arról volt szó, mennyiben szolgált a darwinizmus fegyvereket bizo-

nyos társadalmi és politikai mozgalom — a szocializmus — ellen vagy mellett.

Szégyenletes, hogy kiváló német természettudósok micsoda társadalomtudományi fölkészültséggel bocsátkoztak ebbe a vitába. Nyilván azt hitték, hogy a »jó ügy« ezúttal fölmenti őket a szokásos német alaposág alól. Haeckelről — erről az igazán kiváló természettudósról — ismeretes, hogy csak 1893-ban, tehát 15 évvel nagy antiszocziálista vitairata után olvasta Bebel *Die Frau und der Sozialismus*-át és hogy ez volt *az első* nagyobb szocziálista könyv, a melyet olvasott. Nem kevésbé érdekes H. B. Ziegler, a freiburgi egyetem zoológiái tanára könyvének a címe: *Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie, ihr Verhältniss dargelegt auf Grund der Werke von Darwin und Bebel*. 1894. A szocziálisták joggal vethették föl a kérdést, hogy mit mondanának arról, a ki a Darwin-féle elmélet bírálatát akarná megírni és a helyett, hogy Darwin munkáit venné alapul, valamely darwinistának elterjedt népszerű propagandairatára szorítkoznék? Bizonyára a természettudósok volnának az elsők, a kik ilyen »teljesen hiányos fegyverzet« ellen tiltakoznának. Ők maguk azonban följogosítva érzik magukat, hogy a szocializmus elismert teoretikusait figyelembe se vegyék s másodkézből való, popularizáló iratok alapján ítéljenek a szocziálista elmélet fölött.

Így hát a darwinista antiszocziálistikus nagy német irodalom* igen kevés értékeset produkált, a mennyiben természettudósoktól eredt. Sokkal nagyobb figyelmet érdemel Spencer-nek a darwinizmustól inspirált anarchikus individualizmusa, a minthogy csak Angliában jutottak el természettudósok is a szocializmus objektív méltatásához.

És itt A. E. Wallace és Grant Allen mellett első sorban Karl Pearson-ra keil utalnunk,** a London University College-en az alkalmazott matematika tanárára és a Royal Society (az angol tudományos akadémia) tagjára, a ki először kísérte meg metodikai irányelvekhez jutni az iránt, hogy a természettudományi evolúció elméletét miképpen lehet és kell a társadalom-

* Említendőek még: O. Schmidt, A. Weismann, Alex. Tille, Otto Ammon stb.

** Somló Pearson-t csodálatosképpen a szocializmus darwinista ellenségei közé sorozza, holott Pearson, csakúgy mint Alfred Rüssel Wallace és Grant Allen, nyíltan szocziálistának vallja magát; már 1879 óta tart a marxizmus szellemében előadásokat, a londoni munkásegyletekben.

tudományba átvinni.* Pearson abból indul ki, hogy a biológia ezen problémái tulajdonképpen matematikai problémák. Az evolúció elméletének a kvantitatív tudományok ágává kell válnia, a régi biológusok laza kvalitatív és deskriptív okoskodását exakt matematikai-statisztikai logikának kell fölváltania. A biológusoktól fölfedezett tényekből a matematikusnak kell a következtetéseket levonnia. »A jövő nagy biológusa az lesz, a mi a nagy fizikus már ma is: matematikusnak nevelt és képzett férfi.«

Pearson szerint tehát mindaddig, a míg a különböző tényezőknek, a melyeket az evolúció elmélete alatt lazán egymás mellé soroztak, kvantitatív jelentősége és számszerű rokonsága pontosan meghatározva nincsen, nem lehet az evolúció ezen elméletéből a civilizált emberi társadalomnak növekedésére alkalmazható érvet levezetni. Ezen problémákat mindaddig meg nem érthetjük, a míg az evolúció elmélete új alapjain föl nem épült. A *szociális* evolúciónak minden olyan elmélete, a mely saját bevallása szerint csupán leíró biológiai igazságokra támaszkodik, ingatag alapon áll.

Pearson ezek után, Haeckel-lel, Huxley-vel, Spencer-rel és Kidd-del polemizálva, azon eredményhez jut, hogy az ő »biológiai igazságaik«, a melyekre a szocializmus és a darwinizmus ellenmondását alapítják, éppenséggel nem igazságok, hanem csupán homályos fogalmak helytelen alkalmazásai.

Ez a kijelentés önkéntelenül is arra késztet, hogy pillantást vessünk a darwinizmus mai állására a természettudományban, mielőtt alkalmazásának kérdését a társadalomtudományra megoldani megkísérelnők.

Szinte természetes, hogy azon példátlan diadalút után, & melyet Darwin tanai a természettudományban tettek, nem maradhatott el a visszahatás. Nem arra a többé-kevésbé reakciós vagy vallási indokokból származó kapálódzásra gondolunk, a mely az új elméletet útjában föltartóztatni, elterjedését a népek szélesebb rétegeiben megakadályozni akarta. A legutóbbi években a természettudósok köréből emelkednek mind erősebb hangok, a melyek kételyeket fejeznek ki a Darwin-féle elmélet egyik-másik részének igazsága iránt, a nélkül azonban, hogy az elmélet törzsét, a leszármazás tanát,

* K. Pearson: The Chances of death, and other studies in evolution. London, 1897. 8°. A Darwinism v. Socialism című fejezetben.

érintenék. A támadások a leszármazásnak Darwin vázolta mechanizmusát, illetve a működő tényezők értékelését érik inkább.

E kritikai irányok közül* az egyik, a mely a szerzett tulajdonságok átöröklését tagadja, ma már önálló létre jutott és a weismannizmus neve alatt ismeretes. Magát a származási elméletet ez a tan kevésbé alterálja, mert vajjon új fajok keletkezése a szerzett tulajdonságok átöröklése útján vagy a variáció útján történik-e, mellékes mindaddig, a míg maga az átalakulás nem kétséges.**

Ebben az átalakulásban Darwin szerint tudvalevőleg a variációk játszik a főszerepet, vagyis az a jelenség, hogy a faj egyes példányai sohasem egyenlők, hanem bizonyos tulajdonságokban különböznek s a szerint, a mint különböző tulajdonságaik az alkalmazkodásra képesebbé teszik, kerülnek ki a létért való harcából győztesen.

Az átalakulásnak ezen proceszusát már 1894-ben megtámadta W. Bateson. Szerinte az átalakulás hirtelen, átmenet nélküli alakváltoztatások útján történik. Éppen az apránkinti kis kezdetekből kiinduló kifejlesztése egy új szervnek összeférhetlen a természetes kiválasztással. Egész kis alakváltozásból az élő lénynek semmi haszna sincs. Mi haszna a madárnak abból, ha szárnyának egészen apró kezdetei vannak meg? Az új szerv csak akkor érne valamit, ha rögtön befejezett állapotban lépne föl. Ha új formák valahol megjelentek, azoknak rögtön használhatóknak kellett lenniök.

A fajkeletkezés mechanizmusának ezen új elméletét az olasz D. Rosa és de Vries holland tudós legújabb kutatásai megerősítik. De Vries növényekkel kísérletezett, a melyek elvetett magjaiból hirtelen új fajok keletkeztek. »A természetes vagy mesterséges kiválasztás beavatkozása nélkül, közvetítő átmenetek nélkül, a nélkül, hogy nemzedékek serege kihalt volna, a melyek az új formának csak első kezdeteit bírták, lépett új faj teljesen kifejlett formákkal föl.« De Vries szerint

* L. erről Kurt Grottewitz: Neuere Theorien der Entwicklung. Die Neue Zeit, Jg. 21, Bd. 1, Nr. 1, továbbá Francé Rezső értekezését a Természet-tudományi Közlöny Pótfüzeteinek 1903. évi májusi számában: A fajkeletkezés elméletének fejlődése. (49-66. l.)

** Mindazáltal rá kell mutatni arra, hogy Armand Gautier és Lucien Daniel kísérletei inkább annak adták bizonyítékát, hogy a szerzett tulajdonságok átöröklődnek. L. Francé cikkét, 56—58. l.

a természetes kiválasztás nem a variációk útján történik tehát, hanem a mutációk útján, a melyek nem határozott irányban és rendben lépnek föl, hanem szabálytalanul, esetleg, és a természetes kiválasztás csupán az alkalmasakat óvja meg. A létért való küzdelem e szerint nem ugyanazon faj egyénei, hanem a különböző fajok közt játszódik le. Némely fajok győznek és továbbszaporodnak, mások utódok nélkül elvesznek. Ez a fejlődés — úgymond — arról győz meg, hogy fajok a természetes kiválasztás útján nem jönnek létre, hanem csak elpusztulnak; a fajok keletkezése a külső körülményektől teljesen független.

De Vries kísérletei megingatják ugyan a variációk törvényét, de arra nem szolgáltatnak elég anyagot, hogy a környezet szerepét semmibe se vegyük; mert azt nem bizonyíthatta be, hogy az új fajok keletkezésénél változott körülmények nem működtek közre. Standfussnak kísérletei, melyeket lepkékkel tett, éppen az ellenkezőt bizonyítják. Ő a természet ugrásaiként, hirtelenül, egy csapással megváltozott alakok keletkezését éppen a külső életviszonyok változásának tulajdonította; megmaradásukat szerinte a környezet biztosítja.

A környezethez való alkalmazkodás tanát más irányból érte támadás. Darwin szerint az alkalmazkodás passzív működés vagyis a születésükkor a meglévő környezet szempontjából véletlenül alkalmas variációkkal létrejött egyedeket a természetes kiválasztás föntartja. Ezzel szemben újabbak Lamarckhoz térnek vissza: szerintük az alkalmazkodás aktív tevékenység, a változások a környezet irányában czélszerűen történnek; a környezet a szerveket úgy átalakítja, hogy alkalmasokká lesznek. Vagyis a természetes kiválasztás útja nem az, hogy a véletlenül kedvező variációkkal született *egyedek* a többi egyedek ellenében fennmaradnak (mert már alkalmasabbak), hanem, hogy a különböző *fajok* küzdenek egymással s győznek azok, a melyek a környezethez szerveik átalakításával jobban alkalmazkodnak. Ha a természetes kiválasztás útja — úgymond Ernst Koken — a darwini volna, új faj keletkezésénél a törzsfajnak — mint alkalmatlannak — el kellene pusztulnia; holott gyakran látjuk, hogy a törzsfaj is és az alfaj is megmarad.

A darwinizmusnak ezen megingatásai — a melyek csupán magát a fejlődéstudományt hagyták érintetlenül — mindenesetre kettős óvatosságra kell, hogy intsenek, ha a leszármazás elméletét a társadalomra alkalmazni akarjuk. S ezt is csak azon

óvatosan megállapított keretek között tehetjük, a melyeket első sorban az általános természettudomány kutatási módszereinek és eredményeinek alkalmazása tekintetében is meg kell állapítanunk.

Mi a természettudománynak a főadata? A természet jelenségeinek megfigyelése és leírása, általában megállapítása annak, mi *van* a természetben. A kutatásnak ezen keretébe beletartozik az ember is, mint tagja a szerves lények nagy családjának. A természettudós leírja egy növényfaj keletkezését, tulajdonságait stb.; éppen úgy leírja az embert is, veleszületett és szerzett tulajdonságaival, fizikai és pszichikai funkcionálásával stb. A társadalomtudománynak tárgya szintén az ember.

A két tudomány tárgyának azonossága korán rávezetett némelyeket azonos módszereknek alkalmazására. Somló szerint

„a társadalmi élet törvényszerűségét nem szabad valamely külön társadalmi tüneménysorozat törvényszerűségében keresni, a társadalmi életnek sincsen más törvényszerűsége, mint az egyetemes természettudományi törvényszerűség, a mely minden egyes szociális jelenség törvényszerűségét közvetlenül meghatározza.” (22. l.)

Somló talán észre sem vette, mennyire közel jut ezzel az organikus szociológiához.

A szerves társadalmi elmélet a társadalomban az egyéni organizmussal analóg organizmust látott, szociális organizmust, a melyben ugyanazon törvényeket látta működni, a melyek a természeti organizmusokra érvényesek. A társadalom az organikus elmélet hívei szerint éppen úgy keletkezik, mint bármely szerves lény, növény, állat, életműködése és fejlődése teljesen analog az egyes élőlények életműködésével és fejlődésével. Ez analógiák odáig mentek, hogy fölfedezték a társadalomban (sőt némelyek szabatosan leírták) az ízlés, a hallás, a szaglás, a nemi élet stb. szerveit és működésüket és hogy a természeti analógiák nagy épületében az embernek is jusson hely, azt mondták, hogy az egyén a társadalomban ugyanazon helyet foglalja el, a melyet a sejt az organizmusban. A társadalomnak ezen természeti fölfogása sokáig uralkodott, mert hamar észrevették, — bár fő irodalmi képviselőinek tiszta, melléktekintet nélküli, tudományos meggyőződéséhez szó sem fér — hogy — a fennálló uralmi rend igazolására és erősítésére igen hatásos fegyvereket szolgáltat. A természeti organizmusok szükséges fejlődés eredményei: a társadalom (és fennálló formája) is; az organizmusok strukturális változása százados belső okozatos változások útján történik: a társadalomé is; változhatlan ter-

mészeti törvények szabják meg a természeti organizmus minden egyes részének helyét és működését: a társadalom egyes részeinek (csoportok, osztályok) helyzete és föladata is változhatlan. És így tovább.

Nem sikertűt némely szoczialistáknak sem, az organikus világ törvényeinek ily mérvű alkalmazását a társadalomban elfogadhatóbbá tenni. Enrico Ferri *Socialismo e scienza positiva* (Roma 1894) című könyvében a darwinizmust és a spenceri organicizmust akarta összeegyeztetni, de kísérletét eredményeiben Achille Loria,* módszerét K. Kautsky ** utasította vissza.***

Mindazok a természettudósok, a kik oly könnyedén alkalmazták tudományuk eredményeit az emberi társadalomra, igen lényeges különbségről megfeledkeztek. Ezt a különbséget legjobban a fejlődéstudomány eredményeinek bírálatában demonstrálhatjuk.

Tekintsünk el a darwinizmust ért mindazon támadásoktól, a melyeket fentebb vázlatosan ismertettünk és fogadjuk el a leszármazás tanát, úgy a hogy az Darwinnál és Haeckelnél megjelenik. Mire ad ez feleletet?

Megmagyarázza az organizmusok keletkezésének, formáik, szerveik fejlődésének, pusztulásuknak *külső mechanizmusát* mechanikus külső életét. Azzal, hogy föltárja a fajok fejlődésében szerepet játszó külső körülmények munkáját, bebizonyítja, hogy ezek a szellemi fejlődést is föltételezik és determinálják.

Közelebb hoz-e azonban csak egy lépéssel is az organizmusok *pszichikai belső* életének megismeréséhez? Hogy a *psziché* miként lett és hogy a természeti evolúcióban milyen szerepet játszik, arra nem felel. Miképen befolyásolták a természeti lények *öntudatosan* a formák és a funkciók fejlődését, az evolúciónak ezen *pszichológiai* magyarázatát a darwinizmus nem nyújtja.

* *Problemi sociali contemporanei*. Milano 1895. Lezione quinta: Darwinismo sociale, p. 79—95.

** *Darwinismus und Marxismus*. Die Neue Zeit Jg. 13, Bd. 1 (1894—95), p. 709-716.

*** Legújabbán Anton Menger részéről részesült támadásban az organikus elmélet. Sokkal jobban ismerjük — úgymond — az állami és jogi rendet, a melyet magunk teremtettünk és naponkint akaratunkkal föntartunk, mint a szerves világ alakjait, a melyeknek belső lénye ma még homályos. „Die organische Auffassung von Recht und Staat leidet daher an dem logischen Fehler, dass sie das Unbekannte oder richtiger das Verwickelte durch das noch Unbekanntere zu erläutern versucht.” (*Neue Staatslehre*. 1903. p. 38.)

Mihelyt azonban a természeti jelenségek birodalmából a társadalmi élet szövevényébe akarunk behatolni, egy lépést sem tehetünk a jelenségek pszichológiai magyarázata nélkül. »In der Natur geschieht nichts als gewollter bewusster Zweck. Dagegen in der Geschichte der Gesellschaft sind die Handelnden lauter mit Bewusstsein begabte, mit Überlegung oder Leidenschaft handelnde, auf bestimmte Zwecke hinarbeitende Menschen.« »Die Menschen machen ihre Geschichte selbst.« (Engels). Ebben különbözik az ember, a társadalmi lény, a természeti lénytől. Ha föltétlenül megengedjük is, hogy az ember fejlődése legmagasabb fokán is a természet alkotása, ezen különbség lényeges különbséget involvál a természettudomány és a társadalomtudomány között. Elfogadhatjuk a fajok keletkezésének és fejlődésének Darwin-féle magyarázatát, de nem lehet elismerni, »dass, was einst als Naturgesetz die unbewusste, von der Natur abhängige Welt beherrschte, auch für die ihrer Stellung in der Natur bewusste, die Natur immer mehr sich unterwerfende Menschheit Gesetz sein müsse«.*

Az ember, bármennyire is van akarata kauzálisán determinálva, öntudatosan cselekszik, lényének minden változása lelke retortáján megy keresztül. Önmagát teheti lelki életének, gondolkozásának tárgyává. Fölismeri önmagának helyét a természetben. Megállapítja helyzetének okait, léte és a külső körülményei közötti okozati összefüggést. És ezzel képessé lesz, magára a fejlődésre befolyást gyakorolni, annak *kívánatos* alakulását előmozdítani.

Azt mondtuk följebb, hogy a természettudomány megállapítja, mi *van* a természetben. A társadalomtudomány ennél többet tesz: arra is felel, minek *kell* lennie.

Mégis, a természettudomány eredményei, igazságai nagy szerepet játszanak a társadalomtudomány munkájában. Ahhoz, hogy tudjuk, mit kell akarnunk, tudnunk kell azt is, hogy mit *lehet* akarnunk. Ennek megállapításában pedig elengedhetlenül szükséges azoknak az ismerete, a mit igenis a természettudomány nyújt: az organizmusok *egyéni* fejlődése föltételeinek.

A biológia — miként azt már (bár tágabb értelemben) Comte mondotta — a társadalomtudománynak legfontosabb segéd-tudománya. De éppen a fajkeletkezés elméletének mai állása óvatosságra int, hogy törvényeit a társadalomra alkalmazzuk,

* Die Neue Zeit, Jg. 9. Bd. 1. (1891), p. 171.

mielőtt »a különböző tényezőknek, amelyeket az evolúció elmélete alatt lazán egymásmellé soroztak, kvantitatív jelentősége és számszerű rokonsága pontosan meghatározva nincsen.« (Pearson.)

Somló szerint az a szerep, a melyet a természettudomány törvényei a társadalomban játszanak, sokkal tágabbkörű és mélyebbre ható.

„Minden társadalomtudományi kutatásnál két adott tényezőtől kell kiindulnunk. Az egyik a természet erőinek az a fejleménye, a melyet emberi szervezetnek nevezünk; a másik annak környezete: a többi világ.” (3. 1.)

Metodikai szempontból e két tényezőnek olyatén szembeállítására, hogy az ember tisztán természeti erők fejleménye, a melyre a környezet, a többi világ hat, helyesebb volna az ember természettudományában, a mely kutatásait azon természeti lény közül koncentrálna, a melyet homo-nak neveznek. Nem egészen úgy a társadalomtudomány. Az ember megszűnik természeti lény lenni, mihelyt belépett azon kötelékbe, a melyet környezetnek is nevezhetünk, a mely magában foglalja a hozzá hasonló többi emberi szervezeteket. Bármennyire is absztraháljunk is azon alakító befolyásoktól, a melyeket emberi környezetétől szenvedett az ember, mihelyt túllépjük azt a határt, a melyen belül az emberi környezet hatása működik, a lény, a melylyel találkozunk, a tisztán természeti lény, a homo-nak nevezett állat, nem társadalomtudományi kategória többé, hanem természettudományi. A társadalomtudományban az ember mint társadalmi, emberi környezetétől átalakított lény tényező, a mely természeti lény is, de a melynek minden természetes életnyilvánulását — táplálkozását, ruházódását stb. — a társadalmi környezet föltételezi. Ha tehát helyes is a társadalom két alaptényezőjének Somló tette megkülönböztetése, a társadalomtudományban — a mely a »dolgok legvégső összefüggéseire« nem megy vissza — éppen mindkettőnek túlnyomó *társadalmi* föltételezettségét szem előtt téveszteni nem szabad.

Bármily szigorú következetességgel keresi is Somló műve egész folyamán a társadalmi jelenségek társadalmi tényezőit, úgy tetszik nekünk, hogy a veszedelmes naturalisztikus lejtőn messzebb ment, mint helyeselhetnők.

Ez a tendencia mindjárt a kiindulásnál, az eddigi társadalombölcseletek bírálatánál jelentkezik, nevezetesen a történelmi materializmus kritikájában.

A történelmi materializmus alap gondolatát: hogy a gazdasági termelés és minden történelmi korszaknak szükségszerűen belőle folyó társadalmi tagozódása alapja ezen korszak politikai és szellemi történetének — Engels a kommunista kiáltvány angol kiadásához írt előszavában ugyanolyan haladásnak mondja a társadalomtudományban, a melyet a természettudományra Darwin elmélete jelent; más helyen a társadalomtudomány egyetlen természettudományi módszerének nevezi.

Somló ellenben azt találja, hogy

„a történelmi materializmus éppen olyan egyoldalú társadalom-bölcsélet, mint többi elődje, a mely csődöt mondott. A gazdaságból akarja megmagyarázni a társadalom többi intézményét, nem pedig az emberből a gazdaságot és a többit egyaránt.” (18. 1.)

És másutt:

„A gazdasági szervezet már része annak a társadalmi életnek, a mely többi részeivel együtt éppen magyarázatra szorul. Ebből tehát nem volna szabad kiindulni.” (15. 1.)

Továbbá:

„ . . . helytelenek mindazok az elméletek, a melyek a társadalmat ezen intézménykörök (gazdaság, jog, erkölcs, vallás, stb.) egyikére vagy másikára viszik vissza. Ezek az elméletek egy örökös circulus vitiosusban forognak s ebbe a körforgásba állott be a történelmi materializmus is . . . Ebből a körforgásból csakis úgy menekülhetünk ki, ha visszamegyünk egy olyan okig, a mely mindezeknek a társadalmi intézményeknek közös oka, a mely éppen úgy megmagyarázza a jogot, mint a vallást, vagy a tudományt, az erkölcsöt éppen úgy, mint a gazdaságot, vagy a művészetet.

Az összes társadalmi életviszonyoknak ez a közös alapoka pedig nem más, miként láttuk, mint az emberi szervezet és annak környezete. Mindezeket az intézményeket csak úgy érthetjük meg, ha az emberi szervezet működésének eredményeképpen fogjuk fel őket. Valamennyien egyformán emberi cselekvésnek, az emberi szervezet funkcionálásának eredményei. Egyik sem okozata a másiknak, hanem mindannyian egymásmellé rendelt okozatok.” (19—20. 1.)

A mennyiben ezen kifogások a történelmi materializmus objektivizmusára vonatkoznak, teljesen igazat kell Somlónak adnunk. A történelmi materializmus hívei sokszor kifelejtették konstrukcióikból az embert, a ki az összekötő kapocs és a szellemi hajtóerő az egymásraható objektív tényezők között. De a mily hiányos a történelmi materializmus a történelmi fejlődés szubjektív oldalának figyelembe vétele nélkül, oly egyoldalúvá válhatik az anthropocentrikus történetbölcsélet is és igen könnyen azzá válhatik, a mit Somló kritikája még kevésbé

kímél, a történelem ideális magyarázatává. Minden társadalomtudományi kutatásnál tulajdonképpen egy perspektivikus mozzanaton fordul meg a dolog. A társadalom két alaptényezője az ember és környezete. Ezeknek kölcsönös egymásra hatása elismert tény. Ha csak a dolgok végső eredetére visszamenni nem akarunk, az anthropocentrikus és a milieu-filozófia között azon fordul meg a vita, hogy az egyes esetben milyen szempontból tekintjük a kutatandó jelenséget, a cselekvő ember vagy az akaratát determináló objektív tényezők érdekelnék-e első sorban. Ha ebben a kutatásban a tényezők kölcsönhatását nem tévesztjük szem elől, az elsőbbség kérdése csak akkor bír jelentőséggel, ha a dolgok eredetére akarunk visszamenni.

Somlót arra, hogy a történelmi materializmussal szemben oly kirívóan az embert, az emberi szervezet funkcionálását tette a társadalmi fejlődés középpontjává, úgy látszik, főképpen az vezette, hogy a történelmi materializmusnak az eszmék szerepére vonatkozó álláspontját teljesen félreértette, helyesebben — nem is ismeri.

Mellőzzük itten az ideologikus tényezők helyének megjelölését a történelmi materializmusban és csupán arra a megkülönböztetésre utalunk, a melyet feljebb a természettudomány és a társadalomtudomány között tettünk: hogy a természettudomány a természeti fejlődés belső, lelki folyamatát föltárni nem tudja, a társadalomtudomány ellenben ismeri és folyton figyelemmel kíséri a pszichikai folyamatot, a melyen keresztül a társadalmi fejlődés halad. Ez a fejtegetés meggyőződésünk szerint kiegészíti a történelmi materializmust, a mennyiben erre esetleg nem volt figyelemmel; semmi esetre sem ellenkezik vele. Abból a megkülönböztetésből folyik a természeti és a társadalmi törvényszerűség különbsége. A társadalmi és a természeti törvényszerűség Somló-féle parallelizmusával ellenben összefér ugyan, hogy az ember természeti funkcióira vezessük vissza az egész társadalmi fejlődést, de ellentétben van az eszmék szerepének erős kidomborításával. Azt állítani, hogy a társadalmi élet törvényszerűsége ugyanaz, mint a természeté, azt jelenti, hogy a társadalomban is immanens erők uralkodnak, a melyeket az ember akaratával nem befolyásolhat, a melyekkel szemben tehetetlen; mindenesetre sokkal mechanikusabb fölfogás, mint a történelmi materializmusé.

Ezt azonban csak mellékesen. Somlónak az a fő kifogása a történelmi materializmus ellen, hogy a gazdaságot teszi az

összes társadalmi fejlődés alapjává, holott az épp oly rész-tényező, mint a jog, a vallás, a tudomány, stb., a melyek mind visszavezetendők közös alapjukra: »mindezek *egyformán* az emberi cselekvőségnek, vagyis az emberi szervezet működésének eredményei«.

Az emberi szervezetnek a táplálkozás minden egyéb szükségletet megelőző, szorosan elsődleges szükséglete. Az ember és valamennyi élő lény legelső sorban az élet reprodukálására törekszik. Oly elemi szükséglet ez, a mely akkor, ha egyáltalán nincs vagy csak hiányosan van kielégítve, elfelejtet minden egyéb ösztönt, vágyat, akaratot. A táplálkozás az emberi szervezetnek legelemibb működése.

Lehetetlen, hogy az ember — és az állat — társaságba állásának más kezdő okát fölvehessük, mint a táplálkozás szükségletének teljesebb kielégítését. Sem »társas ösztön«, sem erkölcsi megfontolások azok, a melyek a legprimitívebb társadalmat, a családot létrehozták, hanem létrejött, mert a táplálkozás elsődleges szükségletének kielégítésére a természetes alkalmazkodásnak leghathatósabb módja ez volt. A nemi ösztön könnyebb, biztosabb kielégíthetése is csak másodlagos szerepet játszhatott, bár mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom első formája a család volt.

Ez a kezdetleges szervezet, a mely tisztán a táplálkozás szükségletének teljesebb kielégítése czéljából létesült, tisztán gazdasági szervezet. A családban uralkodó mindennemű viszony: vagyis a legprimitívebb jog, erkölcs, tudomány stb. egyedüli irányítója a gazdaság. Ennek első társasági szervezete pedig a család. Jó tehát az, a mi a család főtartását előmozdítja, rossz az, a mi létét veszélyezteti.*

A midőn a történelmi materializmus a gazdaságot teszi a társadalom alapjává, kétségtelenül az emberi szervezetből

* Nach der materialistischen Auffassung ist das in letzter Instanz bestimmende Moment in der Geschichte: die Produktion und Reproduktion des unmittelbaren Lebens. Diese ist aber selbst wieder doppelter Art. Einerseits die Erzeugung von Lebensmitteln, von Gegenständen der Nahrung, Kleidung, Wohnung und den dazu erforderlichen Werkzeugen; andererseits die Erzeugung von Menschen selbst, die Fortpflanzung der Gattung. Die gesellschaftlichen Einrichtungen, unter denen die Menschen einer bestimmten Geschichtsepoche und eines bestimmten Landes leben, werden bedingt durch beide Arten der Produktion: durch die Entwicklungsstufe einerseits der *Arbeit*, andererseits der *Familie*.« Friedrich Engels: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. 4. Auflage 1892. pag. VIII.

indul ki tehát. Mert azokból a szükségletekből indul ki, a melyek elsődlegesek, a melyeknél primärebbek egyáltalán nincsenek, a melyek kielégítése az emberi szervezetnek legtermészetesebb működése.

Egészen más kérdés az, hogy a társadalmi fejlődés magasabb fokain ideologikus tényezők: jog, erkölcs, tudomány stb. mennyiben alakítják a társadalmi szervezetet és egyes intézményeit. Itt valóban »kölcsonhatás áll fenn a szó legszorosabb értelmében«. De Somló, a ki szeret a társadalomtudományi kutatásokban az eredeti okokra visszamenni, azt állítja, hogy a jog, erkölcs és tudomány éppen olyan természetes életnyilvánulások, éppen úgy »környezet«, mint a gazdaság.* **

E helyen ez egészen helytelen. Ha az emberi szervezetnek *társadalomalkotó* — s csakis ezekről lehet itt szó — funkcióit keressük, a gazdálkodás mindenestre elsőbb mint a jogalkotás, a tudomány művelése, stb. Somló érzi is ezt és rögtön korlátozza előbbi kijelentését azzal, hogy »mégis a jog vagy vallás, vagy erkölcs köre elenyésző a szükségleteknek ahhoz a köréhez képest, a melyet gazdaságnak nevezünk«. (21. 1.) Ám ez az igazságnak csak fele. Nem mennyiségi különbségekről van itt szó, hanem fontosságai megfontolásokról és időbeli rendről.***

* „A tudomány, a jog stb. szintűgy az emberi szervezet működésének eredményei, mint a gazdaság, éppen úgy emberi szükségletek kielégítésére szolgálnak; mint a gazdaság.” (Állami beavatkozás, 20. 1.)

** Itt említjük, hogy Somló nem használja eléggé szabatosan a környezet fogalmát, a midőn annak minden időben egyenlő jelentőséget tulajdonít az emberre. így általánosságban a környezet szó nem mond semmit. Föl kell bontani konkrét elemeire, a mit ha teszünk, látjuk, hogy kezdetleges fokon a természetes környezet, fejlettebb fokon a társadalmi környezet és ennek is egyes részei különbözőképen befolyásolják erősebben az embert. Kezdetleges fokon a természetes környezet szabja meg az ember szükségleteit; s az ezek nyomában járó, első, *tisztán vegetatív* működése az emberi szervezetnek: a táplálkozás tisztán természetes működés. A táplálkozás szüksége vezet magasabb fokon, ott a hol az ember *Öntudatos* cselekvése kezdődik, a gazdálkodáshoz, vagyis valamely, a táplálkozást biztosító (vagy megkönnyítő) *szervezet* létesítéséhez. A természetes környezet befolyásával itt tehát már versenyez a társadalmi s befolyása a társadalmi szervezet kiépítésével és fokozódó bonyolódottságával folyton erősödik, a természeti ellenben, a mely fölött az ember öntudata erejével a társadalmi intézmények által mindinkább úrrá lesz, folyton gyöngül.

*** Hogy ez a fölfogás *semmiképpen* sem függ össze a filozófiai materializmussal, többször ki lett már fejtve. L. legújabbán Kelles-Krauz előadását az Institut International de Sociologie 1902. évi gyűlésén, lenyomatva

A történelmi materializmusnak tehát éppenséggel nem lehet a szemére vetni, hogy nem az emberből indul ki; ellenkezőleg, sokkal határozottabban mint minden más társadalombölcselet. Inkább lehet hibájául fölróni, hogy — bár határozottan hangsúlyozza az ideologikus tényezők befolyását — elmulasztotta a társadalmi evolúció mechanizmusának elméletét kiegészíteni a fejlődés pszichikai oldalának föltárásával, hogy tehát ebből a szempontból tényleg kifelejtette az embert konstrukciójából. Nyilvánvaló azonban, hogy ez éppen nem a Somló embere, hanem annak egyenes ellenlábasa. Somló azon törekvésében, hogy a társadalmat természeti alapjaira visszavezesse, visszanyúlt a természeti emberre. Bizonyos, hogy az ember szellemi élete is természeti funkció. De nem társadalomalkotó. Ha ezt föltételeznők, a nehezen elért természettudományi fölfogásból szépen beleesünk a legvaskosabb történelmi idealizmusba, a mit Somló bizonyára legkevésbé szeretne.

Somló kívánsága, hogy a történelmi materializmust visszavigyük a tiszta természettudományi világfölfogásra, a mely annak is életet adott, más irányban helyes. Nem szabad, a társadalmi fejlődés és az emberi tudás legmagasabb fokán sem megfélekezni róla, hogy az ember alapjában természeti lény, a melynek természetes alapfunkcióit semmiféle társadalmi erő elenyésztetni nem fogja. Nem szabad abba a túlzásba esni, hogy a társadalmi környezet *mindenható*, hogy képes az embert egészen átgyúrni. Az emberi szervezetből folyó alapfunkciók (táplálkozás, nemi kiegészülés stb.) éppen úgy megmaradnak mindennemű társadalmi viszonyok között (s csak kielégítésük módja változik), mint nem enyésznek el *bizonyos* faji tulajdonságok, ha csak más természetes (de magától értetődőleg társadalmi befolyások által is megindítható és előmozdítható) befolyások, pl. vérkeveredés stb. nem hatnak rájuk. Másfelől bizonyos, hogy azon a körön belül, a melyet az európai civilizáció érintett, eredeti, tiszta faji tulajdonságok létezéséről szólni nem lehet, a mi eleve is meddőségre kárhoztatja a legújabbban fölkapott race-teoretikusok fáradozásait.

az Institut Annales-jainak 8. kötetében (Paris, 1902.) és Max Zetterbaum érdekes cikkét a Neue Zeit-ban: Zur Materialistischen Geschichtsauffassung. Jg. 21, 1902/3. Bd. 2.

Eddigi fejtegetéseinkben a természeti és a társadalmi törvényszerűség Somló fölállította parallelizmusát főképen a természeti és társadalmi lélektan különbségeinek kifejtésével támadtuk, a melyeknek elhanyagolása Somlót a társadalmi naturalizmus karjaiból akarata ellenére egészen a társadalmi idealizmus keblére viszi. Könyve második részében Somló »a környezetnek a szervezetre gyakorolt egy közvetlenebb behatásával« foglalkozik, »a mely a lelki élet közvetítése nélkül folyik le és a melynek mikéntjét, technikáját Darwin fedezte föl«. (48. 1.) A természetes kiválasztásról van szó.

Nem keressük itten azokat a módosulásokat, a melyeket a természetes kiválasztás darwini tana az újabb természet-tudományi kutatásokban, a melyekről fentebb szoltunk, szenvedett, hanem elfogadjuk, egyszerűsítés céljából, hogy az ma is úgy érvényes, a hogyan Darwin fölállította. A kérdés az, hogy a társadalomban is érvényes-e?

A nézetek erről tudvalevőleg igen szétágazók. Somló szerint nem kétséges, hogy a természetes kiválasztás az emberi társadalomban is érvényesül.

„A művelt társadalmakban is több utód születik, mint a mennyi meg tud élni, ezek az utódok is ép oly variációkat mutatnak, mint bármily más élő lények, e változatoknak nagyrésze épen úgy hasznos vagy káros az illetőkre nézve, miként az minden más élő lényre nézve kétségtelen és végül ezek a változatok csak oly öröklékenyek, mint bármely más lények változatai. A művelt emberi társadalmakban is meg vannak tehát a természetes kiválasztás összes tényezői.” (66. 1.)

„A természetes kiválasztás az a nagy korrektívum, a mely kiegészíti a környezethez való hozzáalkalmazkodásnak azt a folyamatát, a melyet az egyén lelki életének nevezünk. A meddig az ember szervezetének működését összhangban tudja tartani a környezetében adott létföltételekkel, addig nem áll be a természetes kiválasztás. Mihelyest azonban az ember előrelátása elé korlátok emelkednek, megkezdődik a környezet által közvetlenül való kiválasztás. A természetes kiválasztás törvénye mintegy felülbírálja a szervezet alkalmazkodó törekvéseit. A helyeseket helybenhagyja, a helyteleneket megsemmisíti. Vagyis cselekvésünk maga is alá van vetve a természetes kiválasztásnak. A biológiai alkalmazkodás felette áll a pszichológiai és kipótolja annak hézagait.” (57—58. 1.)

Somló ezután a fizikai környezetnek, utána a szerves környezetnek, végül a társadalmak egymással folytatott küzdelmének szerepét a természetes kiválasztásban vizsgálja, majd Marx-szal és Plechanov-val szemben azt bizonyítja hosszasan, hogy az ember zoológiái fejlődése még nem ért véget.

A mi ezekben a fejtegetésekben mindenekelőtt zavarólag föltűnik, az Somlónak már följobb említett mulasztása, hogy

a környezet fogalmát nem bontja föl konkrét elemeire, mely esetben a természetes és a társadalmi környezet közt okvetlenül különbséget kellene tennie.

A mit Somló Marx-szal polemizálva mond, hogy

„elvileg a hatás módja tekintetében nincsen semmi különbség ama befolyás közt, a melyet a termelés mód gyakorol az emberi szervezetre és ama befolyás közt, a melyet a többi szervezet gyakorol rá. A termelés mód egyszerűen a környezet egyrészévé válik” (83. 1.)

épen »elvileg« helytelen és metodikailag egyáltalán nem igazolható. A gyakorlatban, egyes konkrét eset vizsgálatánál, annak egyes esetben megállapításánál, vajjon a környezet valamely szervezetre gyakorolt-e befolyást, közönyös lehet, hogy ez a környezet természetes-e vagy társadalmi. De már itt is fontossá lesz a megkülönböztetés, mihelyt az esetet a beavatkozás céljából vizsgáljuk, vagyis társadalompolitikai szempontból. Ha pedig általános törvényszerűségek megismerésére törekszünk, ha azt keressük, hogy bizonyos társadalmi jelenségek természeti törvények szimptomái-e, tehát örökkévalók, változhatlanok, leküzdheti ének, vagy talán csak társadalmi okok okozatai, tehát múló, megváltoztathatók, megszüntethetők, — a természetes és a társadalmi környezet megkülönböztetése nemcsak metodikai szükségesség, hanem egyáltalán alapja és föltétele a társadalomtudományi kutatásnak, a mely a társadalmi törvényeket folytonos tekintettel a tudatosan cselekvő emberre keresi.

Főntebb kifejtettük a természet és a társadalom főkülönbségét: hogy amabban a vak törvényszerűség uralkodik, ennek ellenben az ember tudatosan közreműködő tényezője.

Ebből a szempontból kell a természetes és a társadalmi környezet megkülönböztetését is megtenni: a természetes környezet azon mértékben válik társadalmivá, a melyben az ember öntudatos cselekvéssel befolyást gyakorol rá, s annál erősebb társadalmi jellege, minél inkább érvényesül ezen befolyás társadalmi szervezetek, intézmények útján, illetve minél inkább alakul a környezet társadalmi intézmények, állapotok egymásra hatásából.

Ez a megkülönböztetés annál fontosabb, — és az alábbiakból helyessége is kitűnik majd — mert Somló arra vezeti vissza a természetes kiválasztást az emberi társadalomban, hogy az emberek gyorsabban szaporodnak, mint a létfenntartáshoz szükséges élelmiszerek stb.; vagyis ugyanarra, a miben Darwin a

létért való küzdelem főokát látta s a minek fölismerését Malthus olvasásának köszönte.

Ha a malthusianizmus igaz, ha az állandó túlnépesség természeti, az emberi akarattól és társadalmi intézményektől független törvény, akkor meg van czáfolva a szocializmus, hiú minden törekvés a társadalmi nyomor megszüntetésére. Ez az, a mit oly intenzíven megértettek a liberális közgazdászok, a manchesterizmus szóvivői, a kik váltig bizonyították, hogy a fennálló rend, a nagy vagyon egyoldalón, a tömegnyomor a másikon, természetes, istentől alkotott, örök törvény.* **

Mit mond ehhez a modern közgazdaságtan?

A kapitalista gazdasági rendben a termelőfolyamatban szereplő tőke két részből áll: állandó és változó tőkéből. A tőkének az a része, a mely termelőeszközökbe (nyersanyagok, segédanyagok, gépek stb.) van fektetve, a termelőfolyamatban nem változtatja értékét: állandó tőke; ellenben a tőkének *munkaerőbe fektetett része* változtatja értékét, mert saját egyenértékét termeli és azonfelül többletet (értéktöbbletet), kisebbet vagy nagyobbat: változó tőke. A kapitalista termelési rend fejlődésével nő a tőke tömege az értéktöbblet fölhalmozódása által. Az akkumulációval változik a tőke összetétele is. Minél produktívabb a munka, az értéktöbbletnek

* „La presse, le gouvernement, l'église, la littérature, les économistes, la grande propriété, tout, en France, . . . tout est Malthusien. C'est au nom de Dieu et de sa sainte providence, au nom de la morale, au nom des intérêts sacrés de la famille, qu'on soutient qu'il n'y a point de place, dans le pays, pour tous les enfants du pays, et qu'on insinue à nos femmes d'être moins fécondes. En France . . . le boire et le manger sont réputés privilèges, le travail privilège, la famille privilège, la patrie privilège.”

P. J. Proudhon: *Les Malthusiens* (Idées révolutionnaires. Paris 1849. p. 115.).

„Les économistes ont les premiers parmi nous, par un inconcevable blasphème, érigé en dogme de la Providence la théorie de Malthus.” (Ibid. p. 116.).

** Néhány idézet a liberális közgazdaságtanból:

Dunoyer: „Dans la meilleure organisation sociale, la misère et l'inégalité sont choses inevitables. La misère est un mal nécessaire.”

Léon Faucher: „Vouloir supprimer la misère, c'est en quelque sorte condamner la Providence.”

Jules Simon: „Il y aura toujours de la misère. C'est une mauvaise rhétorique que vous faites en exagérant toutes ces plaies que personne ne saurait guérir.”

Duchâtel: „Avec le gouvernement le meilleur, les causes de la misère subsistent. Les lois du monde moral, comme celles du monde physique, sont placées au-dessus de la puissance du législateur.”

annál nagyobb részét kell termelőeszközökké átváltoztatni. Fogy tehát — relative — a változó tőke, növekszik az állandó tőke. A társadalmi tőketömeg összetételének változása nem egyenletes. Némelyik tőke nő, a nélkül, hogy a meglévő viszony változnék, mely esetben a tőke növekedésével párhuzamosan növekszik a munkaerő szükséglete is. Más tőke összetétele megváltozik, nem növekedése által, hanem mert a régi tőke egyre sze produktívabb alkalmazást nyer: az alkalmazott munkások száma fogy. Ez a folyamat a munkásnépességet örökös hullámvásban tartja, a mely annál erősebb, minél hirtelenebb a tőke összetételének változása, minél nagyobb a munka termékenysége, minél hatalmasabb a tőke akkumulációja. A gép fejlődésével összefüggő más tényezők (a tanulatlan munka lehetősége, az ifjú munkások alkalmazása, gyermek- és nőimunka, korai házasságok stb.) is hozzájárulnak a munkásnépesség szaporításához. Keletkezik mindenütt relatív túlnépesség: az ipari tartaléksereg. Gazdasági és nem változhatlan természettörvények uralma alatt áll tehát a modern társadalmakban a népesség szaporodása. Ha nem így volna, a túlnépességnek akkor kellene a legérezhetőbbnek lennie, a mikor a munka termékenysége a legcsekélyebb; holott éppen akkor a legsúlyosabb, a mikor a munka fokozott termékenysége a javak óriási tömegét halmozta föl. A modern gazdasági renddel elválaszthatlanul összefüggő periodikus termelési válságok, a mikor milliók taszítatnak nyomorba, mert százmilliókkal többet termeltek, mint a mennyit a tőke nyereséggel értékesíteni tud, kirívó példái ennek.

A malthusianusok összetévesztik a meglévő termelőeszközök termelési képességét a tőke változó termelőszükségletével, a melyet nem az emberiségnek szükséges javak mennyisége, sem a termelőképeség teljes kihasználása, hanem egyedül a lehető legelőnyösebb, a legnagyobb értéktöbblettel való értékesítés vágya irányít. A modern társadalmak túlnépessége tisztán a kapitalisztikus magántulajdonra, a tőkék akkumulációjára, a termelés anarchiájára, vagyis tisztán *társadalmi okokra, társadalmi környezetre* vezetendő vissza; nem természettörvény.

Ha a modern munkás-túlnépesség természettörvény volna, akkor azt a jelenséget, hogy kedvezőtlen konjunktúrák tőkéket a termelőfolyamatból kirekesztenek, a kapitalisták túlszaporodásának kellene neveznünk. A tőkéiket a termelőfolyamatban gyümölcösöztetni nem tudó tőkések mint a természetes kiválasztás áldozatai, valóban megható perspektívák.

De az induktív adatoknak egész halmaza bizonyítja, hogy a művelt társadalmakban Malthus törvénye nem érvényesül. Kezdve a jómódú osztályok csekélyebb szaporaságán, végig a termelés növekedésének a népesség szaporodását százszorosán fölülmúló arányszámáig,* minden azt bizonyítja, hogy a modern társadalmak túlnépessége nem természeti, hanem társadalmi okok szüleménye és tisztán társadalmi viszonylat: a javak mennyisége túlon túl elegendő volna, ha a termelőeszközök termelőképessége teljesen kihasználnának és a megosztás más volna.

Azt állítjuk tehát Somlóval szemben, hogy a civilizált társadalmakban érvényesülő kiválasztást, a mennyiben természetes okokra vezethető vissza, nem a népesség túlszaporodási tendenciája idézi elő, s hogy már ennek folytán is a természetes kiválasztás szerepe igen csekély; ellenben a társadalmi kiválasztás igen nagy területen érvényesül ma is.

A természetes kiválasztásnak a mai társadalmakban majdnem egyedül a fizikai környezet a tényezője. Azt hisszük azonban, hogy Somló még ennek jelentőségét is túlozza, a midőn oly kevésre becsüli az embernek a fizikai környezetet átalakító működését. Vízszabályozásokkal, erdőirtásokkal stb. az ember nemcsak alkalmazkodik a klímához, hanem egyenesen átalakítja; s ha a klímának ezen megváltoztatásai még nem elegendők technikai eszközöknek a babonás korok medicine-man-jeit emlékünkhöz fölidéző alkalmazása már ma az esőzés stb. szabályozására legalább is remélnünk enged, hogy az ember hatalma a fizikai környezet fölött is folytonosan növekszik majd. Somló határozottan téved, ha pl. az óriási gyermekhalandóságot »az őket körülvevő fizikai viszonyok« rovására írja. Vajjon a gazdagok gyermekeinek fizikai környezete más-e Budapesten, mint a szegényeké? Azokból 100 közül 48, a szegényekből 63 hal meg évenként.** S mi az oka annak, hogy — ugyancsak Budapesten —

* A francia munkásügyi hivatal (Office du travail) legújabb kimutatást tett közzé, a mely szintén ékes példája annak, hogy a népességszaporodása és az élelmiszerek mennyisége közötti összefüggés igen laza. Mialatt Franciaország népessége (1840-től) 12%-kal nőtt, azalatt a gabona fogyasztása 60, a húsa 90, a cukoré 500, a boré 90, a szeszé 260%-kal emelkedett. (Revue Scientifique, 1er Août 1903.) Hasonló adatok más országokból is ismeretesek, bizonyítékai annak, hogy nem a túlnépésedés hajtotta a munkásosztályt magasabb standard kivívására.

** Körösy J.: Budapest főváros halandósága az 1876—1881-iki években és annak okai. Budapest, 1885. 273. 1.

az élet első hetében a halandóság a vagyonos osztályoknál nagyobb, mint a szegény osztálynál? Nem a fizikai környezet, hanem a gazdasági helyzetből vagyis társadalmi okból folyó különbségek a gyermekhigiénében, a gyermek táplálásában, ruházásában, gondozásában, a lakásviszonyok stb.*

Hasonló a helyzet a szerves környezettel szemben. A hivatási betegségek (Berufskrankheiten) statisztikája igen érthetően beszél.

De Somló — Marx-szal szemben — abban is a természetes kiválasztás bizonyítékát látja, hogy az ember struktúrális fejlődése a szerszám-készítéssel még nem ért véget.

A kérdés az, hogy természetes tényezők befolyásolják-e ezt a folyamatot, vagy társadalmiak?

Nem akarjuk ismételni a már egyszer elmondottakat. Ha Somló az agyvelő fejlődésében látja az ember strukturális változásának főesetét és koncedálja, hogy »a természetes környezet a mindenkori gazdasági technika közvetítésével gyakorol« befolyást az emberi szervezetre, utalnunk kell arra, a mit följebb a történelmi materializmus körüli polémiában a gazdasági és a természetes környezet viszonyáról, valamint az eszmék szerepéről mondtunk. Itten csak egy szempontot akarunk még kiemelni.

Meg vagyunk győződve Somlóval együtt, hogy az ember strukturális fejlődése nem ért véget. Meg vagyunk győződve, hogy »az embernek új példánya keletkezik majd, a mely fölül-

* A fővárosi statisztikai hivatal kiadványaiból idézzük még a következő érdekes adatokat. Száz-száz I—IV. osztálybeli halott közt volt:

	1872/73	1874/75
I. osztálybeli gyermekhalott	32,1%	24,2%
II. „ „	54,2%	48,5%
III. „ „	66,0%	66,7%
IV. „ „	67,0%	76,7%
Száz-száz gyermekhalott közül az első héten elhalt:		
	1872/73	1874/75
az I. osztályban	20,42%	17,77%
a II. „	7,76%	20,95%
a III. „	6,7 %	18,82%
a IV. „	9,4%	21,52%

L. Körösy József: Pestváros halandósága 1872- és 1873-ban és annak okai. Budapest, 1876. 110. L — Ugyanattól: Budapest halandósága 1874- és 1875-ben és annak okai. Budapest, 1877. 120- 1. (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei, 11. és 14. k.)

múlja a legfejlettebb példányokat, a melyeket a kultúra eddig teremtett. Emberfölötti ember, nem mint kivétel, hanem mint szabály, olyan ember, a ki emberfölötti elődjeihez képest. . . . Az erő és a szépség birodalma fog létrejönni.« (Kautsky). De meg vagyunk győződve, hogy ez az új, magasabb, fizikailag és szellemileg fejlettebb ember nem a *természetes* kiválasztás műveként jön létre.

A társadalmi ember strukturális magasabbra fejlődése nem a létért való küzdelem eredménye, hanem a létért való küzdelmet enyhítő vagy egyenesen kirekesztő tényezők műve. Az alkalmas gyermeki szervezet mindenirányú teljes kifejlődését akadályozó körülmények távoltartása, a felnőtt ember megkímélése minden, testet és szellemet túlfárasztó munkától, a versenynyel és küzdelemmel járó idegizgalmaktól: ez az, a mi az életképes emberi szervezet fejlődését, fejlődésképes utódok létrejöttét biztosítja. Mindezt pedig nem a természetes környezet idézi elő, hanem megfelelő társadalmi rend, a természetes környezet hatásait elimináló tudatos emberi cselekvés fogja megteremteni.

Nyilvánvaló mindezekből, hogy nem a kiválasztás tényét tagadjuk Somlóval szemben, hanem csak azt, hogy ez a kiválasztás természetes volna. Van kiválasztás az emberi társadalomban is, egyének, csoportok, fajok közt. Az osztályok harcza nem a legnagyobbyszerű kiválasztási harc-e? Fölötte sajnáljuk, hogy Somló éleseszű fejtegetéseit nem terjesztette ki erre is.

S a társadalmi kiválasztásnak lényegesen kell különböznie a természetestől. Somló ismételtén rámutat, hogy »a természetes kiválasztást nem foghatjuk föl teleologikusan. Az nem követelt. Nem szabad azt olyan folyamatnak tekintenünk, a mely a faj tökéletesbítésére irányul, a mely magasabbrendű fajok létrehozására tör.« (55. 1.) A társadalmi kiválasztás, a mely akaratumknak van alávetve, igenis kell, hogy célzott kövessen, kell, hogy a faj tökéletesbítésére irányuljon, kell, hogy magasabbrendű emberfaj létrehozására törekedjék. Főadata nem a gyöngéket védeni, hanem az erőseket érvényre juttatni. De a ki gyöngé társadalmilag, az nem szükségképen gyöngé antropológiailag és biológiailag is. A kiválasztás tetőpontját akkor fogja elérni, ha mind e kategóriák: a társadalmilag jók, erősek, kívánatosak az antropológiai és biológiai kiválósággal találkoznak majd, a mikor a társadalmi kiválasztás a cél tudatosan fölfogott természetes kiválasztással egybeesik majd. Ez lesz az igazi »visszatérés a természethez«.

Somló a társadalom összes jelenségeiben a természeti törvényszerűség működését látván, logikusan arra az eredményre jut, hogy:

„az *ügynevezett* mesterséges beavatkozás nemcsak a természetes fejlődésnek terméke, hanem a mennyiben okká válik, éppen olyan természetes ok is, mint bármi egyéb.” (89. 1.)

„Olyan mesterséges beavatkozás, a mely a természetes fejlődéssel ellentétben állana, a mely azt megakadályozná, voltaképpen nincsen.” (88. 1.)

„A „mesterséges” beavatkozás nem egyéb, mint a környezet ama behatásának eredménye, a melyet az a lelki élet közvetítésével gyakorol az emberi szervezetre. A „mesterséges” beavatkozás tehát a környezet, a lelki élet útján való determinálásának és az adott emberi szervezetben foglalt erőknek oly „természetes” eredője, a mely természetes csak lehet valami.” (92. 1.)

A miből logikusan következik:

„Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; — mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja.” (175. 1.)

Úgy tetszik nekünk, hogy természetes determinizmusa Somlót ismét kelletténél messzebb ragadta egy lépéssel.

Somló megfélekedzik arról, hogy annak a társadalmi fejlődésnek, a mely nézete szerint a növekvő állami beavatkozás felé visz s a melyet Somló mindvégig természetes fejlődésnek tart, egyik lényeges tényezője a tudatosan cselekvő ember. Az ember pedig tévedhet.

»Alles was ist, ist vernünftig«, csak azt jelentheti, hogy mindennek, a mi van, van oka, semmi sem történik ok nélkül. De az okok számosak, a célhoz közelebb vivők vagy azt megkerülők, az ember ezek közt választhat — s nem mindig választja a jobbat. Es macht sich die Geschichte so, »dass das Endresultat stets aus den Konflikten vieler Einzelwillen hervorgeht, wovon jeder wieder durch eine Menge besonderer Lebensbedingungen zu dem gemacht wird, was er ist; es sind also unzählige einander durchkreuzende Kräfte, eine unendliche Gruppe von Kräfteparallelogrammen, daraus eine Resultante — das geschichtliche Ergebnis — hervorgeht.« (Engels).

Az akarattal bíró, cselekvő ember szerepét a történeti fejlődésben fejtegetéseink során ismételten kellett Somló ellenében kidomborítanunk. Az ember tudatos, lelki, nem mechanikus közreműködése a társadalmi fejlődés elengedhetlen, szilárd tényezője.

Azért az emberi társadalomban éppenséggel nem közönyös, — mint Somló állítja — »hogy az a külső behatás, a mely őt éri, egy hozzá hasonló szervezetnek a funkcionálására vezethető-e vissza vagy sem.« (7. 1.) Amiért Somló az emberi környezetet »különös fontosságúnak« tartja: mert »az emberek cselekvése és boldogulása igen jelentékeny mértékben függ az őket körülvevő emberek cselekvésétől és boldogulásától« (43. 1.), — az szintén csak részben indokolja az emberi környezetnek tulajdonított jelentőséget.

Az emberi környezet azért különös fontosságú, mert a természetben való helyzetének tudatával bíró, azt kauzálisan föl-fogni képes ember a társadalmi fejlődésnek egyik főágense, főmozgatója. Minden társadalmi rendszabálynak olyannak kell tehát lennie, hogy az embert ezen képességétől s ezen közreműködésétől meg ne fossza.

A fizikai, a szerves, általában a természetes környezetre gyakorolhatunk bármely befolyást; a természetes kiválasztásnak minden következményét elfogadhatjuk itten.

Ellenben éppenséggel nem helyes, ha »cselekvésünk — boldogságra törekvésünk — éppen azokat a szabályokat követi más emberekkel szemben, mint környezetünk bármely más részével szemben«. (45. 1.)

A más emberekkel szemben való magatartásunknak — s így az állami beavatkozásnak is — irányelve csak egy lehet: őket tudatos cselekvő közreműködésükben a társadalmi haladás munkájában nemcsak megtartani, hanem fejleszteni is. A társadalom folytonos fejlődésének ez a főfeltétele.

Az állami beavatkozás lehet — Somló szerint — a természetes fejlődés eredménye, lehet — nézetünk szerint — a társadalmi kiválasztás és alkalmazkodás egyik eszköze, — de mindenképpen lehet a továbbfejlődés megkötője, megcsontosodásra, automatizmusra vezethet.

A túlságos centralizáció veszedelmei ezek.

A növekvő állami szabályozás azzal, a mit politikai szabadságnak neveznek — s a miben Somló nyilván korrektívumát látja a protekczionizmusnak — még nem elegendő biztosíték a centralisztikus zsarnokság, sem a demokratikus abszolutizmus ellen. Példa rá Franciaország, demokratikus alkotmányával, a melynek hatásait paralizálja a kifejlett centralizmus és a bajok legnagyobbika, a nyomában mindenütt fölburjánzó bürokratizmus; példa rá akárhány görög demokratikus köztársaság, az egyéni szabadság teljes hiányával.

A növekvő állami szabályozás felé haladó társadalmi fejlődés egyoldalú és hiányos lesz, ha nem épül föl ugyanakkor sokszorosán tagozott önkormányzaton.

Minden egyén tevékenysége a végtelenül változatos környezeteket nyújtó helyi szervezetben, a helyi önkormányzat iskolájának kijárása biztosítja egyedül, hogy a »politikai szabadság« nemcsak beirt papírrongy, hanem eleven valóság legyen. Egyedül a helyi önkormányzatnak beillesztése fokozatosan nagyobbodó önkormányzati szervezetekbe teszi a specziális viszonyaihoz szabott helyi önkormányzati tevékenységben nevelt, tudatos köztevékenységet gyakorló embert a központi állami kormányzat tudatosan közreműködő tényezőjévé.

Bizonyos, hogy a mai átmeneti stádiumban a központi állami szabályozás mellőzhetetlen. De hogy egyáltalán célt érjen, kell, hogy polgárainak önkormányzati közreműködésén épüljön föl. Mivel pedig a természeti és társadalmi életviszonyok sokféle különbségeihez simuló önkormányzati szervezetek tartósabb szükségleteket elégítenek ki, az alkalmazkodásnak hathatósabb tényezői, mint a többé-kevésbé sablonosán működő cenztrális államhatalom, kétségtelen, hogy rendező funkciójának befejeztével hatásköre és hatásának intenzitása csökkenni fog, hogy végül egészen megszűnjön.

A gazdasági érdekharczban egyoldalúan el nem nyomorított, a minden irányban teljesen kifejlett embernek csakis kisebb közületben kifejthető öntevékenységen fölépülő társadalom — ez a fejlődés ideálja; állami szabályozás ott, a hol a párhuzamos, sokágú, intenzív önkormányzati tevékenység nem elegendő — ez a fejlődésnek a természeti és a társadalmi fejlődés eddigi törvényeitől szabott iránya.

S ezzel búcsúzunk is Somló könyvétől. De nem a nélkül, hogy művének olyan eredményeiről és tulajdonságairól, a melyekről eddig említést nem tettünk, ne szóljunk. Úgy tűnhet föl, mintha jót nem látnánk benne.

E dolgozat javarészt már ki volt dolgozva, a mikor a most megindult *Natur und Staat* című gyűjteményes munkának része kezünkbe került.* Ez a mű pályázatnak az ered-

* *Natur und Staat. Beiträge zur naturwissenschaftlichen Gesellschaftslehre.* Jena: G. Fischer.

ménye, a melynek tárgya volt: Mit tanulunk a származási elmélet elveiből az államok belpolitikai fejlődésére és törvényhozására vonatkozólag? Tehát ugyanaz a kérdés, a melynek megoldását Somló is feladatául kitűzte.

A gyűjtemény eddig megjelent két kötetének futó átnévése azt a benyomást kelti, hogy Somló kötete a 60 pályamunkából kikerült ezen két, a második díjjal kitüntetett munkával fölveheti a versenyt. Matzat agya kínosan vergődik keresztül logikai sémák tekergős és szűk ösvényein s könyve terjedelmességét tetemesen csökkentené, ha az irodalmi idézetek nem tennék ki annak legalább harmadát; a Ruppin könyve friss és könnyed, de sem ebben, sem mélységben Somlót el nem éri.

A Somló könyve igen élvezetes olvasmány; mély analíziseinek finomsága folyékonyán gördülő világos stílusában kiválóan érvényesül. Saját utakon önálló eredményekre jut.

S ezért fölötte sajnáljuk, hogy Somló inkább vázlatot nyújtott, mint kész könyvet. A legfinomabb részletekbe is behatólag igen alapos vázlatot ugyan. Láttat mélységet, szellemet, tudást, bátor következetességet. Annál inkább érezzük a színek és a tónusok és a gazdag empirikus keret hiányát.

A természet és a társadalom kölcsönös viszonya igen bonyolult és a problémáknak nagy tömegét nyújtja. Beméljük, hogy Somló vállalkozik még a problémák egyikének vagy másikának oldozgatására, a mikor alkalma lesz, jelen könyvének érdemes tulajdonságait hiányai nélkül még magasabb fokon bemutatni.

Szabó Ervin.

SZEMLÉK.

Fidus.

Fidus von Wilhelm Spohr. Minden i. W. · J. C. C. Bruns. 1902.

Spohr Wilhelm nevével szélesebb körök Multatuli kiadása révén ismerkedtek meg. Fordításai s főleg Multatuli életét és műveit tárgyaló kötete Németországban s nálunk sok hívet szereztek a kiváló hollandus írónak. Multatuli érdeke hatványozódik, ha életét s műveinek avval való szoros kapcsolatát ismerjük. Ő maga egyre hangoztatta, hogy céljai társadalmiak s nem művésziek. Az életrajzi fonál vezet csak ki bennünket ide-oda szökellő eszméinek, a művészet egyenes útját csúfoló szeszélyeinek labirintusából. S a Multatuli életrajza mintaszerűen objektív; a szerző egyénisége teljesen háttérbe vonul s hőse úgyszólván önnön szavaival beszéli el életét.

Érthető, hogy Spohr Multatuli sikeres bemutatása után Fidus ismertetésére vállalkozott. Ő mind a kettőben olyan nagy prófétaszerű egyéniséget lát, kik nem férnek meg a művészet szűk keretén belül, s azontúl nagy társadalmi hatásokra töreksenek. Ő Fidust egy új, mondjuk művészi vallás alapítójának tekinti.

Bevezetését mindjárt ebből a hangnemből kezdi. Ez az olvasót gyanakvóvá teszi, mert a hol komoly értékekről van szó, nem szükség rögtön a nagy dobot verni. S a ki Fidust már a modern német folyóiratokból s néhány általa illusztrált könyvből ismerte, föllázad e mértéktelenségek hallatára. „Ja, indem ich den Florentiner Michelangelo, den Repräsentanten der Kraft und der Herrlichkeit, herausgreife und ihn neben den Niedersachsen stelle, muss ich erkennen, wie Fidus da, wo er in seinem Element ist, Michelangelo an Tiefe des Empfindungsausdrucks überlegen ist.” (3. o.) Talán nem érdektelen, hogy Michelangelo, mikor annyi idős volt, mint ma Fidus, többek közt már kifaragta a Pietát s a Dávidot, s úgyszólván befejezte a Sixtus-kápolna mennyezetképét. Az a fölsorolás: „dass ich ihn als Gleichgeborenen in die Kaste der Michelangelo, Montaigne, Novalis, Emerson, Whitman,

und Klinger rangiere” (2. o.) veszedelmesen emlékeztet arra a másik sorra, melyet az emberiség legnagyobbjaiból, Hamurritól Nagy Vilmosig, a németek császára szerkesztett össze. A gondolatok mértéktelenségével a kifejezés keresett ízléstelensége párosul, s ilyen fordulatok: Dinge, die ihren eigensten Charakter ausschwitzen” (6. o.) vagy a szerző nemes és merész vállalkozása: „das grosse Unbekannte männlich zu attaquieren (8. o.) a modern német *műrajongás* legszébb virágai közé tartoznak.

Különös, hogy Spohr, a ki Multatuli könyvében oly illedelmesobjektíven viselkedett, itt a kedves, szerény és mélyérzésű Fidus-szal szemben ennyire elvesztette egyensúlyát. Később, a könyv további menetén, kissé csitul zajos hányavetisége, és a „Buchschmuck” című fejezetben igazán okos és komoly dolgokat is mond. Sőt a könyv végén, a „Das Kunstwerk der Zukunft” című ünnepélyes fejezet biborszínű dagályán már fölcillannak a kételkedés kedves ezüst habfodrai is.

Fidus minderről nem tehet. Szerencsére a könyv nagyobbik felét az ő műveinek másai foglalják el s bőszavú ciceronénkat elbocsátva, magunk próbálhatunk közöttük eligazodni. Spohrtól csak azt a néhány életrajzi adatot fogadjuk el, melyeknek — noha kifejezetten nem akart ezúttal életrajzot írni — egyéni ömlengései között mégis helyet juttatott.

* * *

Fidus, polgári nevén Höppener Hugó, 1868 okt. 8-án született, Lübeckben. Gyermekkorában betegeskedett s lelkére az egyedüllett a társtalanság korán rávetette árnyékát. Rajzoló tehetsége hamar föltűnt; eleintén szülővárosában képezte magát, majd 1887-ben Münchenbe ment és belépett az ottani festőakadémia előiskolájába. Azonban pár hónap múlva otthagya és Dieffenbachhoz szegődött. Dieffenbach ekkor gyermekeivel s híveivel München mellett, Höllriegelsgeretheben élt, a természeti élet elvei szerint. Fidus művészetére nagy hatással volt a két év, melyet e körben töltött. Naturalizmus-ellenes álláspontja innét kezdődik; másrészt pedig az elfogulatlanul mozgó mezítelen emberi testek, főleg a gyermekek állandó látása emlékezetében az ilyen irányú szemléleti anyagnak tán egy egész életre elégséges tömegét halmozta föl. A művészeti produkcióra azonban ezen szemlélődő körben nem nyílt elég alkalom; s Fidust az aktivitás vágya 89-ben újra a müncheni akadémiahoz vitte vissza. Dieffenbach szemében renegát lett, noha művészete szelleméhez, sőt nevéhez is — Dieffenbach adta neki a Fidus nevet — hű maradt. Münchenben dr. Hübbe-Schleidenel barátkozott össze és a miszticizmus folyóiratának, a Sphinxnek, dolgozó-társa lett. 1892-ben Berlinbe telepedett.

Művészete főleg rajzoló művészet. Festményei számban és jelentőségben messze elmaradnak rajzai mögött. Klinger Max „Malerei und Zeichnung” című füzetében azt állítja, hogy a festészet föladata csupán a színes lét ábrázolása s a gondolati tartalom csak a rajzművészetben

(ide érti a fehér-fekete sokszorosító eljárásokat is) talál illő kifejezőre. Ha elmélete nem is meggyőző, Fidus példája mindenesetre mellette szól.

Fidus művészetének lényeges eleme a gondolati tartalom. Ámbár alakjai tisztán művészi megjelenésükkel, vonalaik nemes ritmusával is tudnak ránk hatni, e hatás csak akkor válik teljessé, midőn a mögöttük rejlő eszmét is átértettük. Tárgya úgyszólván kizárólag az emberi test; tájat csak ott ad, hol az alakjai hangulatával kapcsolatban van. Még építészeti vázlateait is így kell fölfognunk.

Egyik fő problémája a szerelem. Rajzai közt megtaláljuk annak minden fázisát, az érzelem első ébredésétől a vágy, a szenvedély, az odaadás és a kielégítettség minden fokozatát. Érdekes, hogy a festészetben mennyire hiányzik a szerelem ábrázolása. Ott inkább csak szerelmi jeleneteket látunk, melyeket a festő egy-egy női akt bemutatása kedvéért keresett ki a mitológiából. A festészet e tekintetben igazán csak a színes lét ábrázolója s az érzésekkel, melyek a színes burok alatt rejlenek, nem igen foglalkozik» A költészetnek tán több mint fele szerelmi tárgyú; a festészetben a szerelem ellenben alig szerepel. Ebből az egy tényből is már levonhatjuk, hogy Fidus művészete irodalmi jellegű.

Ugyanezt mutatják egyéb tárgyai. Tánczó, ugráló fiatal gyermekkel festi az életöröm ujjongásait; a kielégítetlen vágyak örök szomjúságát egy nőalakkal, mely egy rács előtt omlik kétségbeesetten földre. Az élet öröme és bújja, a szív szenvedélyei és vágyai, az emberi karakterek, a lét nagy rejtélyes kérdései — ezek a tárgyai. Ugyanazok, mint az irodaloméi.

Fidus legtöbbször valami irodalmi műhöz simul is rajzaiban. Könyveket, költeményeket, sorokat illusztrál, irodalmi alakokat, jellemeket rajzol. Technikájában is illusztrátor; vonalas rajzai összhangzanak a nyomtatott lap képével.

Illusztrátor volta magyarázza meg azt a különösséget, mely őt például Spohr szemében oly rendkívül magasra emeli. Csakugyan ő olyan tárgyakat, olyan eszméket dolgoz föl, melyekkel eddig a festészetben nem, csupán az irodalomban találkoztunk. De ez könnyen érthető, mert hisz ő nem festő, hanem illusztrátor. Kiválósága nem annyira eredetiség, mint inkább alkalmazkodás.

Az illusztráció, ha életképes akar lenni, alkalmazkodik szövegéhez s annak természetéből annyit vesz át, a mennyit csak lehet. Az illusztráció irodalmi festészet. S az illusztrátorok közt számos rokonlelket találunk Fidus-szal. Ha Steinlen „*Dans la vie*” című kötetéből pl. a „*Les idylles*” fejezet szerelmeseiről lehántjuk a párisi faubourg realiztikus külsőségeit, elvetjük ruháikat, szögletes tagjaikat nemesen folyó vonalakkal határoljuk — Fidus egész sor ábrázolásának leljük másait. S ha ily szempontból nézve, nem is fogjuk tehát Fidust Michelangelo mellé vagy fölé helyezni, azért teljesen

méltányolhatjuk vonalai finom hullámain, női teste kecses tisztaságát, arczai kifejező voltát, illusztratív eljárásának stilszerűségét. S ha nem is használjuk föl érvül a *Fart pour Tart* elve ellen, azért igaz gyönyörűséggel lapozhatjuk végig könyvét, melyből megcsap érzéseinek s gondolatainak mély művészi hangulata. M. S.

A drezdai városi kiállítás.

Már 1897-ben fogamzott meg egy összejevetel alkalmával a neme városok fejeinek elméjében az a gondolat, hogy a német városok az utolsó évtizedekben bekövetkezett nagyarányú fejlődésüket egy kiállítás keretében a világnak bemutassák. Az eszme kedvező fogadtatásban részesült, a mennyiben számos nagy városnak a terv megvitatására egybegyűlt képviselői a városi kiállításnak 1903-ban Drezdában való rendezését egyhangúlag elhatározták. Csakhamar megindultak nagy buzgósággal és a kormányoknak erkölcsi támogatásával az előkészítő munkálatok, melyek nemcsak a kiállítási tárgyak megállapítására, elkészítésére és csoportosítására szorítkoztak, hanem még a városi igazgatás problémáit tárgyaló irodalmi művek íratására is kiterjedtek.* A kiállításban való részvételre a rendezőség az összes, 25,000-nél több lakost számláló német városokat hívta fel és ezek közül 128, tehát legnagyobb részük, a legjelentékenyebbek azonban valamennyien, részt is vettek. Tekintve már most azt, hogy a kiállítás hat évig készült, a mi a bemutatandó 32 éves fejlődéshez képest — mert a német városok rohamos fejlődése tudvalevőleg a német-francia háború után vette kezdetét — tetemes idő, továbbá, hogy az összes hivatott tényezők, kezdve a birodalmi kancellártól, a siker érdekében mozgósítottak, végre, hogy Németország elsőrendű városai valamennyien a kiállításban részt is vettek, a kiállítással szemben nagy várakozást kellett táplálnunk még akkor is, ha elismerjük, hogy ezen kiválóan közigazgatási kiállításnak, már ezen minőségénél fogva, a kezdet nehézségeivel is meg kellett küzdenie. Sajnos azonban, a kiállítás még mérsékelt várakozásokat sem elégíthet ki.

A kiállítás tulajdonképen három csoportra oszlik: 1. a főépületben elhelyezett szorosan vett közigazgatási kiállításra; 2. a hivatalos tájékoztató szerint a városi igazgatás szükségleteire szolgáló ipartermékek kiállítására, mely a valóságban a városi igazgatással való összefüggést nem valami erősen kidomborító igen mérsékelt színvonalú iparkiállításra zsugorodott össze; 3. egy-két különleges kiállításra, melyek, bár érdekességük és hasznosságuk nem vitatható el, a városi igazgatással csak laza összefüggésben állanak; ide tartoznak első sorban a fertőző betegségek megismerése és leküzdése, továbbá a halott-hamvasztás elterjesztése érdekében rendezett magánkiállítások.

A közigazgatási kiállítás a következő, még alosztályokra szakadó nyolcz osztályból áll: 1. közlekedés, világítás, útépités és víztelenítés, hidak és kikötők, vízvezeték és csatornázás, felmérés, szabályozás stb.; 2. városfejlesztés, építésrendészet és lakásügy; 3. művészet (építészet, festészet, szobrászat stb.); 4. közegészségügy és közjólét, rendészet; 5. iskolaügy és népnevelés; 6. szegényügy, betegápolás, jótékonyági

* Ilyenek: az e folyóirat hasábjain (IV. évf. 8. sz. 690. 1.) már ismertett fölolvadás-gyűjtemény: *Die Grossstadt* és a kiállítás anyagáról készült értekezés-gyűjtemény: *Was lehrt die 1. deutsche Städteausstellung?* (Dresden. R. Lebius.)

intézetek és alapítványok; 7. pénztári-, pénzügyi- és adóigazgatás, városi iparüzemek, földbirtok, takarékpénztár és kölcsönügy; végre 8. irattári kezelés és hivatalberendezések, hivatali személyzet, statisztika és irodalom. A mi első sorban, hogy ezzel röviden végezzünk, az ide tartozó tárgyaknak külső elrendezését illeti, kifogásolnunk kell azt, hogy míg a katalógusban az egyes tárgyak alosztályonként csoportosítva a városok nevei kezdőbetűinek sorrendjében vannak felsorolva, a felállításnál az alosztályok mellőztettek és az egy osztályba tartozó tárgyak a városok nevei kezdőbetűinek sorrendjében (de ez a sorrend sem következetes) helyezték el (némelyek még elérhetetlen magasságban is), a mi a tárgyak megtalálását rendkívül megnehezíti és ezenkívül megfoszt attól, hogy az egyes alosztályokról egységes képet nyerhessünk; pedig az utóbbira annál inkább szükség van, mert, mint a fent történt felsorolásból első pillanatra látszik, egyes osztályok egészen különmű dolgokat is ölelnek fel és az egész osztálybeosztás nem tünteti fel helyesen a modern város s általában közigazgatás vázát.

Már maga a beosztás hibás volta is igazolja azon, a kiállítás anyagának részletes áttekintése után teljes megerősítést nyert alapszemélyesünk, hogy a kiállítás rendezői, de még fokozottabb mértékben a kiállítók, nem tudták, hogy mit állítsanak ki. Mindannyian át voltak hatva a vágytól, hogy a német városok hatalmas fejlődését, tán nem is annyira a külföld okulására, mint inkább saját dicsőségükre, bemutassák, de egyáltalában nem voltak tisztában azzal, miképp mutatható meg egy társadalmi fejlődés a közigazgatás médiumán keresztül. A helyes álláspont eltalálására zavarólag hatott még azon körülmény is, hogy a jobb látogatást biztosítandó, a rendezőség, mint a felsorolásból (1. 3. és legnagyobb osztályt) látható, a kiállítás tervébe a nagyközönség szemét inkább lekötő oly tárgyakat (arany és ezüst dísz tárgyakat, evőkészleteket, díszpolgári okleveleket stb.) is felvett, melyek — bár más összefüggésben pl. iparművészeti kiállításon jelentősek lehetnek — a jelen kiállítás céljával alig hozhatók kapcsolatba és ezért a kiállítás színvonalának csak leszállítására hathattak.

De hát lehetséges-e közigazgatási kiállítás s ha igen, milyennek kell annak lennie? Állami létre emelkedett társadalmat feltételezve, a közigazgatás tudvalevőleg az állami élet rendje és annak minden része, így pl. a városi igazgatás, szükségkép része ezen rendnek. A közigazgatás ennél fogva úgy szerveiben, mint működésében kifejezője az állami társadalomban ható erők mindenkor meglévő viszonyainak és így a társadalmi fejlődésnek a leghívebb tükré, tehát elméletileg a társadalmi élet úgy egy bizonyos fejlődési fokának, mint egy bizonyos fejlődési folyamatának feltüntetésére kétségtelenül a legalkalmasabb médium. A kérdés csak az lehet, vannak-e eszközeink a közigazgatás jelenségei bemutatására. A közigazgatás dologi részére nézve (terület, épület, szervezetek stb.) könnyű a helyzet, mert tervek, modellek, fényképek állnak rendelkezésünkre, nehezebb azonban már közigazgatási működést és az ezt megindító s mozgató eleven életet szemléltetővé tenni, bár a fénykép, de még inkább a mozgófénykép itt is hasznosítható volna; igen nagy s jórészt elháríthatlan nehézségekbe ütközik azonban annak a számtalan tényezőnek és még inkább összeműködésüknek megjelenítése, melyek az egész közigazgatást mozgatják és a melyek ismerete nélkül az előbb említett eszközökkel csak igen töredékes képét adhatjuk a közigazgatásnak. Itt tehát más eszközt kell keresnünk, ha a közigazgatási kiállítást életrevalóvá akarjuk tenni; ez pedig nem lehet más, mint az, mely minden kiállításnak hasznos

segédeszköze, mely azonban a mi esetünkben főszköznek tekintenek: a leírás. Közigazgatási kiállításon a fénykép, terv, model stb. csőd feltétlen szükséges kiegészítései a leírásnak, mely egyedül nyújthat a szemléleti tárgyak szerves kapcsolatbahozatalával, valamint az ábrázolásra nem alkalmas mozzanatok kifejtésével és ezeknek az előbbiekkal összefűzésével egységes képet a közigazgatás bármely jelenségéről. Így pl. ha valamely város terjeszkedéséről akarunk beszámolni, ki fejtenünk azon tényezőket, melyek ezen terjeszkedést általában és ezért ép a vett irányban idézték elő, hogy a terjeszkedés mértéke megfelel-e a város gazdasági erejének, milyen hasznos vagy káros visszahatásai voltak a város életére stb.; mindezekhez természetesen megfelelő szemléleti eszközök kiegészítésül csatolandók; vagy pl. ha valamely város közlélmzéséről akarunk számot adni, nem elég a marhavásár, közvágóhíd és vásárcsarnok terveit s esetleg modeljeit bemutatni, hanem ki kell fejteni ezenkívül, sőt ez a fő, a város egész közlélmzési rendszerét, annak alapjait és eredményeit.

Mit mutat föl már most ezen követeléssel szemben a drezdai városi kiállítás? A fentemlített nem odavaló dolgokon kívül egy sereg tervrajzot, modellt és fényképet, itt-ott hivatalos iratmintákat és semmi leírást. És pedig nemcsak olyan leírást nem láttunk, milyent az előbbieknél kívánatosnak jeleztünk, hanem a szemléleti tárgyak összekapcsolására és értékelésére okvetlenül szükségesséket sem. Már pedig, teszem, a német vásárcsarnoki intézményről még halvány fogalmat sem nyerhetek, ha öt város vásárcsarnok-terveit és modeljeit látom, de senki sem mondja meg nekem, hogy ezek az összes németországi vásárcsarnokok-e, vagy azok hány százaléka; hogy a legelső minőségűek-e, vagy átlagok stb.

Mindezekből látható, hogy a drezdai városi kiállítás anyaga tulajdonkép nem egyéb, mint bővített kiadása az általános kiállítások városi csarnokai ismert műszaki sablonjainak, de közelítő lépést sem tesz ahhoz, a mit egy társadalmi kiállítástól várnunk kell. De még azon szűk körben, a mit kiállításuknak szabtak, sem mutatják a német városok a fejlődésnek azt a fokát, melyet valóban elértek és a melyről, városaikat magukat megtekintve, meggyőződhetünk.

De azért volt haszna ennek a kiállításnak is, mert, látva hiányait, gondolatokat ébreszt arra, hogy milyennek kellene lenni egy közigazgatási kiállításnak.

Dr. Harrer Ferencz.

Szociális olajcsöppek.

(Duplika.)*

Gellért Mór Szociális napikérdések című könyvéről irt kritikámmal, a mely a Huszadik Század 7. számában jelent meg, sajnálatomra magamra vontam a szerző nemtetszését, a kit én személyében őszintén nagyrabecsülök. Ámde bármennyire gyötör is ez a tudat, az még nem ment föl kötelességemtől, hogy e szemle 8. számában kiadott „Néhány reflexió”-ára ne feleljek. Kötelességem első sorban szerényen visszatartani azt, mintha azok közé tartoznám, a kik „tudományos elméletek magas paripáját lovagolják, s a gyakorlati étellel semmiféle nexusal nem bírnak”. Nem, én valóban nem vagyok teoretikus s legkevésbbé tudományos teoretikus. 22 évig mint munkás kerestem kenyeremet,

* A bíráló úr válasza a szerző és az ő elvi álláspontjának összeegyeztethetetlen ellentétét világosan feltünteti; ezzel a vitát, mely ilyformán szemlék szűk keretében meg nem oldható, lezárjuk.

harmadfélévig bádogosmester voltam, vándorlásaim közben élénk részt vettem Ausztriában, Németországban, Svájcban s később idehaza is a munkásmozgalomban s többek közt Magyarországon én léptetem életbe az első munkás-szakszervezeteket. Ennélfogva elmondhatom magamról, hogy a gyakorlati élet mégsem valami idegen tölem, s hogy nézeteimet a munkás kérdésről nem a könyvbölcsesség szülte, vagy legalább nem egyedül abból merítettem őket. Oly emberek szemében persze, a kik az osztályok tátongó ellentéteit és szakadékait a polgári filantrópia eszközeivel vélik összecsirizelhetni, ez elmélet egyoldalú képviselőjeként kell föltűnnöm, nekem, a kinek szociálpolitikai meggyőződése ebben az egy mondatban foglalható össze: „A munkásosztály helyzetének javítása csakis magának a munkásosztálynak műve lehet”. De ezzel azok az urak még nem tették magukat túl azon a tényen, hogy az osztálya helyzetének tudatára ébredt proletariátus a filantrópiái flastromocskákkal való kétes értékű orvosolgatást mind határozottabban visszatúsítja. Még pedig alapos okokból.

Az ipari vállalkozók filantrópiájának a munkáskérdésben játszott szerepe egyébként különös dolog; elég hasznos szokott az lenni — maguknak az emberbarátoknak, a kik e mellett egészen jól megférnek a munkaerő értékének Marx-féle elméletével. „A munkaerő értékét meghatározza a termeléséhez szükséges munkaidő; termeli a munkaerőt tulajdonosának élettevékenysége s ezt fentartja az élelmiszerek bizonyos mennyisége. Az élelmiszerek összegének tehát elégnek kell lennie, hogy a dolgozó egyént, mint dolgozó egyént, normális állapotában életben tartsa. A természeti szükségletek, mint táplálék, ruha, fűtés, lakás stb. különbözők az ország éghajlata s egyéb természeti sajátosságai szerint. A munkaerő értéke tehát föloldódik az élelmiszerek meghatározott összegének értékében» A munkaerő értékének minimális határát megszabja azon árumennyiség értéke, a melynek naponkénti fogyasztása nélkül a munkaerő tulajdonosa, az ember, élettfoyamatát meg nem újíthatja, tehát a fizikailag nélkülözhetetlen értéke.”

A munkaerő értékének ezzel az elméletével azután a híres-neves filantrópia a következő mestervágást követi el. Megalkotja a gyári étkezőket, munkáslakás-telepeket, fogyasztási szövetkezeteket; s a munkásoknak, a kiknek tápszerekért, lakásért, ruháért kevesebb pénz kell kiadniok, sikeresen lehet alacsonyabb bért ajánlani, mert a fizikailag nélkülözhetetlen élelmiszereknek a vállalkozók patronátusa alatt olcsóbb módon való beszerzése ezt lehetővé teszi. Így oldódik föl a filantrópia abban, hogy a vállalkozó részére kedvező termelési föltételeket, olcsóbb munkabéreket teremtsen. Ez jól ismert tény a *proletár-praktikusok* előtt, s e részt munkáséletemből nem egy jellemző történetkét tudnék elmesélni.

A vállalkozók érdekei s a munkásbarátság összeegyeztetésének lehetetlenségére utalásban Gelléri úr ellentmondást fedez föl, a mennyiben szerinte az Országos Iparegyesület vezetői is belátják, hogy a magyar ipar csak derék, képzett (azaz magasabb életmódú) munkássággal erősödhetik meg; a mi annyit jelent, hogy az ipar pártolása és a munkások jólétének előmozdítása szükségkép párhuzamosan halad. Ez hibás következtetés, mert föltéve, hogy még az egész vállalkozó-osztályhoz is hozzáférközhetne ez a meggyőződés, a vállalkozó-egyénen minden szociálpolitikai belátás mellett is, mégis győzedelmeskednék a kísértés, meg a kényszer, hogy versenyharczát a munkás rovására vívja meg, s a termelést első sorban a bérek súlyosztése, a munkaidő meghosszabbítása stb. révén tegeye olcsóbbá. Ha Gelléri úrnak a vállalkozói érdekek védelme és a munkásbarátság összeférhetetlenségéről

szóló „elvont és nevetségesen abszurd állítás”-om ellen intézett erélyes és „milliók nemes példájáera (lásd gyári étkezők, munkáslakások, a nyereségben való részesedés stb.) való hivatkozással támogatott tiltakozása a bizonyításra alkalmas érv volna, akkor a munkás-szervezetek minden erőlködése s a törvényhozási szociál-reformokra irányuló minden igyekezet hiú fáradozás volna. A vállalkozók jóakarata és nemes szíve fölöslegessé tenne mindennemű rendelkezést az ipari egészségügyet, a balesetek elhárítását, az iparfelügyeletet, a munkaidő s gyermekmunka stb, törvényes korlátozását stb. illetőleg, s a munkás-szakszervezetek nyugodtan összeszedhetnék sátorfájukat: mert az emberbaráti propaganda hatása alatt altruista rajongókká vedlett vállalkozók versengének egymásközt, hogy elégséges bér és egyéb kedvező munkafeltételek megajánlásában egymást túliczítalják.

Gelléri úr válaszában a filantropiát még egyszer tényezővé teszi a tőke és munka közt folyó küzdelemben. Ez utópia. S a munkás-mozgalom már régóta megszabadult minden utópizmustól és minden érzélgősségtől, a legfényesebb, legszellemesebb és legmélyebb utópiákat is elhagyta már, — hogyan fogadhatná e szerint a proletariátus a sekély polgári utópiákat?

A társadalomgazdasági életben tőkének és munkának, a vállalkozói és a munkásosztálynak jogilag egyenlő tényezőeknek kell lenniök, a melyek vitáikat „az erők szabad játéka” útján intézik el. A munkásosztályt föl kell szabadítani a kötelékektől, a melyek gazdasági érdekei védelmében gátolják. Hogy azután mily módon végez gazdasági ellenfeleivel, azon ne törjék fejüket a szociál-filantropok, mert az maga bizonyára legjobban fogja saját bőrét megvédeni.

Engelmann Pál.

Könyvszemle.

(Beküldött könyvek jegyzéke.)

Az olasz szociálizmus. Írta: ifj. *Leopold Lajos*. Különlenyomat a *Husadik Század* 1903. évi folyamából. Budapest, 1903. Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése. Ára 1 korona.

La delinquenza in vari stati di Europa. Írta: *Augusto Bosco*. Roma, 1903. Tipografia della R. Accademia dei Lincei.

A jezsuita (Paternidad). Spanyol jezsuita dráma. Írta: *Pey Ordeix Segismundo*, kath. pap. Budapest, 1903. A „Népszava” könyvkereskedés kiadása. Ára 20 fillér.

Törvényjavaslat a telepítésről és a birtokfeldarabolásról. (Előadói tervezet.) Darányi Ignác m. kir. földműv. miniszter megbízásából kiadja a m. kir. földműv. minisztérium telepítési ügyosztálya. Budapest, 1903. Pallas-részvénytársaság.

Szabályzat az elhagyott gyermekek védelméről. (Az 1901: VIII. és XXI. t.-cz. végrehajtása tárgyában.) Kiadta a m. kir. belügyminisztérium, Budapest, 1903. Belügyi Közlöny.

Éva. Regény. Írta: *Molnár Ferencz*. Budapest, 1903. A „Magyar Hírlap” kiadása.

Serédy Gábor. Regény. Írta: ifj. *Korányi Sándor*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása.

Jézus és a Szentlélek csodatételei. Írta: *Széki Ákos*. Debreczen, 1903. Ára 70 fillér.